יהודה פילטש

אנשים פשוטים בצוק העתים

(למלאות חמישים שנה לפרעות באוקראינה)

TOURO COLLEGE LIBRARY
Midtown

הוצאת „עונן"
ע"י ההסתדרות העברית באמריקה
בסיוע בית-מדרש למורים—הרצליה ואוניברסיטה עממית

MT

6/24/08

TOURO COLLEGE LIBRARY
Midtown

יהודה פילטש/אנשים פשוטים בצוק העתים

לרעיתי ברכה (פרנים)
שנטלה מלוא חלקה
בייסורי זכרונותי אלה

תוכן העניינים

יעקב ש"ץ . . . . . יא

אייזיק קנבסקי . . . . . יז

חנה ריבה הקדרית . . . . . כז

חיים בר סוחר העורות . . . . . לט

ר' נתן המלמד . . . . . סא

יוסל העגלון . . . . . עב

קוניס האפיקורס . . . . . פב

חנה ושני בניה . . . . . צד

יאוודוכא . . . . . קג

ס ב א . . . . . קיד

כי דורש דמים אותם יזכור . . . . . קכט

* *
*

עודנה חיה בלבי עיירתי-מולדתי שבאוקראינה שלפני חמשים שנה עזבתיה ובה אחי המתלבטים בצרה ובצוקה והנחתי מאחורי קבר אחים גדול שבחיקו נטמנו ל"ו הקדושים שפרשו ידיהם אל אל ואל אדם ולא נענו; ועודם חרותים בזכרוני אירועי-האימים של שנות הפרעות כשחיי ישראל היו מופקרים ונתיב הייסורים שנפתח באביב שנת תרע"ט הוביל לדרך ארוכה של עינויים תוך אלף וארבע מאות התנפלויות בחמש מאות וארבעים ישובים.

העליתי על הדפים האלה זכרונות של חיי אנשים פשוטים שהראו כוח-סבל מופלא וגבורה עילאית בהאבקותם עם העריצים ובחרפם נפשם למות על קיום עמם וכבודו.

ברושמי רשימות אלה טעמתי משהו מהזוועה של הימים ההם ולבי התכווץ מכאב. אך רגש של גאווה לאומית מלא את לבי כשהתייחדתי עם זכרם של הקדושים והטהורים שבחייהם ובמותם היה רצונם ברזל לשמור על גאון ישראל שלא יושפל עד עפר.

ניו יורק, י' תמוז, תשכ"ט

יעקב ש"ץ

כל בני העירה חיבבוהו וכיבדוהו, אף שני יריביו, החזנים משני ה„קלויזים", הוקירוהו. לא היה איש שלא יברכהו לשלום או שלא יחייך לקראתו. כל העירה דרשה טובתו. ואין פלא: נוח לבריות ואוהב שלום היה ר' יעקב, מעורב עם בני אדם, אוהבם אהבת אח ודואג לשלומם, ועל הכל — מנעים זמירות היה בחסד עליון. ונפש העם נקשרה בנפשו.

כשהיה ר' יעקב ש"ץ שופך את לבו לפני בוראו שבשמים בתפילת „הניי העניי ממעש", שחוברה לשליחי ציבור כמוהו, היה רטט עובר בקהל המתפללים. ידוע ידעו אנשי העדה, כי שליחם מחטט בנפשו ושוטף ומדיח בדמעותיו כל פגם וכל שמץ של קלקול ברוחו. פניו לא ייראו, כי טליתו הגדולה עם העטרה העבה הורדה עד לחזהו, אך קולו יישמע, והקול, רך וחלש בראשונה, מתפלש ומפלס לו נתיב לכסא הכבוד, אך לאט לאט יגאה ויתעלה, יאסוף כוח ויתרומם בעוז ובבטחון. מדיין הוא עם קונו, מתווכח ומתגעש. ושוב נשפל הקול בתחינה חרישית נוגה, כאילו מתרצה ומתפייסת הנשמה עם השכינה. והנה מיישר הש"ץ את קומתו, מפשיל את הטלית מעל פניו, נושם נשימה עמוקה, מנענע קצת את גופו, כשידיו אוחזות בקצות העמוד. כל העדה עוצרת בנשימתה, ובקול איתן ובטוח,

כמנצח, משמיע ר' יעקב „ברוך אתה ה' שומע תפלה", וכאילו באה הרווחה. משיגים המתפללים בחוש, כי אנקת נפשו של הש"ץ הגיעה שחקים ותפילתו נתקבלה.

ואני הייתי עומד על יד סבא, סופג לקרבי את המית קולו של ר' יעקב ואת אנחותיו הכבדות של סבא ולבי נרגש ועיני דומעות. הנני מביט לתוך המחזור והאותיות קופצות כנגדי. הנני מעיף עין לצד ר' יעקב, ונדמה לי כי דמותו היא כדמות נביא או כהן, כי כולו אומר הוד והדר, וחשק גדול ניעור בקרבי לנגוע בציצית טליתו או בקצה שרוול ה„קיטל" ולנשק בכוח.

ולא רק ביום הכיפורים בלבד, כי אם גם בשבתות ובמועדים, בין שהרווה את נפשותינו עדנים בסלסלו בגרונו „ואתעטרת לתתא בעמא קדישא" או בין שעטה אותנו ברוח עגום־עגום, בשעה שדרש מאת קונו „בריות גופא ונהורא מעליא" בעדו ובעד קהל עדתו — אנו הקרובים אליו היינו מרגישים כאילו ירדה השכינה, כביכול לתוך מקדש מעט שלנו ומרחפת בתוך חלל האולם. ושעות רבות אחר התפלה היינו מאזינים להד שירתו שמילאה את לבנו, ובלי משים היינו מזמזמים ניגון זה או אחר, או קטע של פזמון, שהוטעם הטעמה יתירה בעת התפילה.

ולא לחינם היה ר' דוד'ל הצדיק מסקווירה אוהב לסור לעיירתנו מחוץ לעונת הביקורים. ר' דוד'ל היה נהנה הנאה מרובה מניגוניו של ר' יעקב, ובשעה שר' יעקב זימר את הניגונים החסידיים, היה הצדיק עוצם את עיניו, משעין פניו על ידיו ומשמיע גניחות ואנחות בקצב־לוואי לניגון. והחסידים היו נזהרים מאוד שלא להפריע חס־ושלום את השירה בעיטושים או בשיעולים. והיה אם רצה מי שהוא להתעטש או לגרוף את חטמו היה עוזב את החדר ופורש לו לקרן זוית. אולם יש ור' יעקב היה מתחיל באיזה זמר פופולארי הניתן לסיעתא דציבורא והטעון זמרי־לוואי, היו הנאספים טועמים טעם גן־עדן ממש ומשתתפים בשירה בכל מאודם ובכל ישותם. זה אוחז

במזלג ומקשקש בו על גבי הצלחת וזה בכף על גבי השולחן. זה עוקם את פיו כדי שיצא מגרונו הקול המדוייק, וזה מתופף באצבעותיו על איזה כלי, מעשה תוף ומצילתים. וכשהיה ר' יעקב דורש בצלילים דקים־נוגים „ואפק ית עמך מגוי גלותא" היה ר' דוד'ל צונח על השולחן כאילו התעלף מעדנת הקול המלטף אותו. ומעיני הקהל המתרגש גושרות דמעות, והאולם מתמלא עצבות, וצליל רודף צליל, ואנחה רודפת אנחה — והכל עורגים ונכספים לצאת למרחב, לשוט ברחבי העולם ולבקש את התיקון, התיקון השלם, כי אין כוח לסבול עוד.

מטבע ברייתו היה ר' יעקב אדם מתון ושלוו, טוב לב, חומד הלצות ושיחות חולין. מתבל דבריו בחידודי לשון, בגימטריות, מימרות חז"ל ולהבדיל — פתגמי האכרים האוקראיניים. והדור בלבושו היה, נזהר מאוד שלא ימצא רבב על בגדו. את זקנו השחור המכסיף היה סורק תסרוקת נאה, כותנתו לבנה ונקיה למשעי, ואף נעלי רגליו מצוחצחות תמיד.

שמח בחלקו היה האיש. מימיו לא קבל על חוסר פרנסה או על ליקוי בריאותה של אשתו, אף־על־פי שלא השיגה ידו להאכיל את בני ביתו די צרכם, להלבישם ולהנעילם. אשתו הצנועה והעדינה היתה אשת חיל ממש, ככתוב. בחורף שלחה ידיה במחט ובחוט, לתקן ולהעלות טלאים, לטוות ולרקום, כי „ידי זהב" לה. ובקיץ החזיקה במברשת ובסיד, לסייד את הבית ולחדש את פניו. והיו ילדיה תמיד רחוצים למשעי ולבושים בטעם, ובביתה נקיון וסדר. עניות נקיה ויפה. שלוש בנותיו ובנו היחיד של החזן גם הם מיטיבי זמרה היו, ור' יעקב היה נוהג לזמר אתם בשעת סעודה בשבת ובחג. והיו השכנים עוזבים את מעונותיהם ועומדים סביב הבית אשר משם נישאה השירה. ויש שהיה ר' יעקב, שעיין הרבה בספרי השכלה ואהב אהבה עזה את השירה העברית החדשה, מלווה את בתו בקול גבר עמוק בשיר חילוני עברי, היתה גם עקרת הבית, הרגילה במעשי יום־יום אלה, מקשיבה רב קשב ונהנית

הנאה מרובה עד כדי הרמת הסינור לשם ניגוב הלחלוחית מריסי עיניה.

כשהזמינו את ר' יעקב ש"ץ אל בעלי הבתים האמידים לחתונות ולשמחות, היה ממעט באכילה, אינו שותה חוץ מיין הברכה, ממעיט בניגוני חול, יושב ישיבה ארעית, ובשעה שיעלה הבדחן להתחיל בטכס ה"דרשה־געשאַנק", היה ר' יעקב מברך את המחותנים ואת הזוג הצעיר ויוצא. סבא היה מנמק מעשה זה של החזן שלא יאמרו הבריות, כי נוהג הוא מנהג של חנופה לעשירי העיר. אולם כשהיה מזדמן לחתונה או לברית מילה בביתו של אחד העניים, בעלי המלאכה הפשוטים היה שותה קצת יותר, טועם מכל מה שמגישים לפניו ומשמח חתן וכלה כיד ה' הטובה עליו.

והנה התקדרו שמי חיינו, פרצה המלחמה ואחריה הגיעו הימים הנוראים, ימי המהפכה והפרעות, ור' יעקב היה לאיש אחר. חריצים עמוקים הופיעו על מצחו, פניו כחשו, קומתו שחה וכולו לבש עצבות. נעלמה בת־הצחוק החיננית מעל שפתיו והועם מבטו המזהיר והמלטף. משקפים עלו על חטמו. זקנו — קרחה עלתה בו. שבתות הרבה לא יעבור לפני התיבה, אף לתפילת מוסף, וישב לו מאחורי הבימה מכוסה בטליתו וחבוי מן העין, כאילו בוש להופיע לפני עדתו על אשר לא נענה אלהים לתחנוניו.

ובא היום המר והנמהר. הפורעים עשו שמות בביתו, ספרים ומחברות תוי־הנגינה נקרעו, בנו הוכה קשה, ובתו, שקפצה בעד החלון מפני רוצח אחד שחמד בה, נפלה למשכב. ר' יעקב התהלך כצל, המום ונבוך. יום השלושים למות הקדושים חל בתשעה באב. ישב ר' יעקב על גבי אחד הספסלים נוכח הבימה ויקרא את הקינות כמנהגו כל הימים. בראשונה התאמץ להבליג על דמעותיו, ששמו מחנק לגרונו. היה קורא פסוק ומפסיק לרגע, כדי לבלוע רירו מעורב הדמעות, וממשיך. אך כשהגיע ל"אני הגבר ראה עני" וגו', פרץ בקול יללה

שהחריד את עמודי הבית. העדה הקטנה, בת שלושה או ארבעה מניינים, כאילו נפתח סגור האלם, וכל נפשם וגופם התייפחו בבכי. פעמים אחדות ניסה ר' יעקב להמשיך בקריאתו המקוטעת ולא יכול. עד שניגש ר' משה הקטן, ה"בעל־שחרית", לחש דבר־מה על אזנו של ר' יעקב, ישב על הדרגש לצדו, נטל בידו את ספר הקינות ואת הנר הדולק והמשיך בקריאה.

עוד באותו לילה נראה ר' יעקב בעיר כחבר המשמרת ורובה בידו. אלה שראוהו עם כלי־הזין ברחובות העיר מסרו מפה לאוזן, כי היתה רוח אחרת בו. הליכתו היתה אטית חגיגית. קומתו זקופה. את רובהו הדק לחזהו כמו שהיה נוהג ללחוץ אל לבו את ספר התורה, להבדיל, בשעת ההוצאה וההכנסה לארון, והוא מזמר לו בחשאי, כשעיניו, עם ריסיהן האדומים מבכי, סגורות למחצה וראשו נטוי כלפי מעלה. דאגו אנשי המשמרת למצבו. חששו שמא נטרפה דעתו עליו, חס ושלום. ובראשית האשמורה השניה, כשעייף ר' יעקב, ישב על אחת המרפסות ברחוב הראשי לנוח. פתאום זרק את הרובה לארץ כדבר שאין חפץ בו, תפס בראשו כאומר למרוט את שערו, ויתחיל פתאום בעריכת תיקון חצות. צליליו הנוגים של הקול, שמילאו את חלל האויר ובקעו את דממת הליל, העטו את כל העיר בענן תוגה כבד ומחניק.

למן היום ההוא חל שינוי כביר בחיי הש"ץ. הרעב התחיל להתארח בביתו, והוא עצמו מתהלך כאחד מבני העניים נמנע מלעבור לפני התיבה. אולם את כל מרצו ואונו הקדיש לילדי העיר. אוספם קבוצות־קבוצות לביתו, הושיבם סביב שולחנו וילמדם ליקוטים מן הנביאים בפירוש חדש, פירושו הוא, דיבר אתם ארוכות וקצרות על הגלות הנוראה ועל תקוות הגאולה. גם את הנערים הגדולים היה מכנס לביתו, ובמחיצתם היה ר' יעקב מספר בהתפעלות על הרצל ועל ההתיישבות בארץ־ישראל ועל השומרים הגבורים שלא ידעו חת. ויש והיה מקריא קטעים משירי ביאליק שהופיעו ב"השלוח"

ועובר מדקלום לשירה, ואז נדמה כי שבה אליו רוחו והיתה לו עדנה, ולבו מתכווץ מאושר וגעגועים.

והנה פרצה הרעה בעיירה בפעם השניה. גדודי מאכנו, שיכורי נצחון, עברו דרך העיירה באש ובחרב. התחילה העיירה להתרוקן מתושביה. הצעירים עזבו אחד־אחד, מי לעבר הגבול הרומני, מי לעבר מוסקבה. נשארו הזקנים והחלשים. ר' יעקב, שבינתים כחש ועינו השמאלית נתעוורה, היה בין הנשארים. כשהלכתי, לפני עזבי את העיירה, לקבל ממנו את ברכת הפרידה, לקחני אל חדרו, ניגש בלאט אל השידה ונטל מעליה את ה"קולן", הקישו על גבי השידה והגישו לאזנו הימנית, ויחל לזמר "נטשו צללים" לטשרניחובסקי, וכאשר הפליט מגרונו את צלילי "עת שמשנו יעל" הדקני בעוז אל חזהו. ולבי חישב להתפרץ מסגורו.

גם עליו עלה הקרדום. בצעדים מאוששים הלך הישיש העיוור לקראת המוות, וזמר חשאי בפיו: "עת שמשנו יעל".

אייזיק קנבסקי

בין עסקני הציבור שהתברכה בהם עיירתי בימי מלחמת העולם הראשונה, שרובם ככולם עשירים היו, יחסנים או בני תורה, היה אייזיק קנבסקי היחיד מדלת העם שעלה לדרגת פרנס הקהל בכוחות עצמו, בעבודה קשה ורבת שנים לטובת הכלל. ימים רבים קראו לו אייזיק סתם. לכשהכירו הבריות בערכו של האיש הדינאמי הזה כאוהב הבריות וכעוסק בצרכי ציבור באמונה, הוסיפו לשמו את התואר „רב".

עד שהגיע לימי הבינה היה אייזיק קנבסקי בעל שתי אומניות: האחת סנדלרות והשנייה גננות. הבריות כינוהו בשם אייזיק הגנן, לפי שמקצוע זה היה חביב עליו מאוד. חוכר גנים היה מאת הפריץ אנטושקה או מאת האיכרים האמידים אשר בסביבה. משהתחילו רוחות האביב נושבות, היה יוצא את העיר וכשכיסה השלג הראשון את עצי גנו — היה בא. מקצוע הסנדלרות היה עניין של מהיכי תיתי, בחינת אם לא יועיל לא יזיק. ברם, הגננות היתה משאת נפשו כל הימים. סיפרו עליו, שעוד בימי ילדותו, משעה שלמד את מלאכת הסנדלרות מר' סנדר, היה נעלם מהעיר בימות הקיץ לשבועות מספר, משום שלבו היה עורג לאדמה הטובה והברוכה ולאילנות הנאים אשר ינקו מלשדה. עם ראשית ימי הסתיו היה מביא

אייזיק לר׳ סנדר מפרי העץ ומפרי האדמה כדי לגמול לו על טוב לבו. כל אימת שהיה בא לסנדלריה, היה שוהה בביתו של ר׳ סנדר ימים מספר וחוזר למשקי האיכרים שאצלם עבד כשכיר יום. יתום מאביו היה אייזיק, ואמו האלמנה שהתפרנסה מאפיית עוגות שנמכרו בימי השוק, מסרתהו לר׳ סנדר ללמוד אצלו סנדלרות. ומורי־מחנכו, הסנדלר, היה נוהג במידת הרחמים עם כל חניכיו, לומדי מלאכתו. את אייזיק חיבב מאוד. נעמה עליו משובתו של הבחור. יש שהיו מרננים אחרי ר׳ סנדר, שפעם נלווה לאייזיק בעונת הקציר ועבד בשדות ובגנים בצוותא עם כל האיכרים. אמרו הבריות: מצא מין את מינו. סנדר דבק בשוליה ולא מנע מידידו הצעיר את האפשרות להתאמן בעבודת אדמה, כתוספת לעבודתו בסנדלרות. וכך עברו ימים רבים.

כשקיבל אייזיק, והוא אז בן עשרים ואחת שנה, את „השטר הכחול", הוא האישור הניתן לבן יחיד הפוטר אותו מן השירות בצבא, נשא אשה, ובדמי הנדוניה (100 רובלים בכסף המדינה), שלח ידו בחכירת מטעי פירות והכניס לדירתו הקטנה מכשירי סנדלרות, שאם לא יעסוק בעבודת הגננות שאהבה נפשו, יעבוד בחורף בתיקון מנעלים ומגפיים. כך נעשה אייזיק בעל בעמיו, הוליד שני בנים ושלוש בנות, נתמנה לגבאי שני בקלויז של בעלי המלאכה, ובמרוצת הזמן התחיל עוסק בצורכי ציבור. תער לא עלה על זקנו האדמדם, לבש קאפוטה כמנהג חסידי סקוירה וסילסל תלתלים אדמונים קטנים לפאותיו. בשלהי הקיץ נתמלא ביתו אגסים, דובדבנים, תפוחים, שזיפים, אבטיחים ואפרסקי יום כיפור. ובימות החורף היו הפירות שנשארו מהמכירה והחלוקה לעניים, משומרים בחביות קטנות, כרסניות, שהיה פותחן אחת אחת לפי הצורך. וכך היה נוהג אייזיק באוצרו הטוב: חלק מפירותיו הטריים היה מוכר בימי השוק ויתרם מחלק חינם אין כסף בין האלמנות, הנשים העניות, והחולות שתעשינה מיני תרגימא להחיות בהם נפשות ילדיהן בימי הקור והדחק. וכדי לסייע בידיהן לקנות את

הסוכר הדרוש לעשיית מרקחת זו, היה אייזיק נותן לכל אחת מנה נוספת של פירות למכירה בבתי הגבירים, ובפדיון קנו את הסוכר. את הפירות הכבושים היה מחלק חינם בין אנשי שלומו: מלמד התינוקות שהוא גם המורה לבניו, והיה מתן זה במקום תשלום שכר לימוד, החזן של הקלויז, והיה זה כפרעון חוב של דמי חנוכה ומשלוח מנות, ש"ץ בית המדרש, שאהבו אייזיק אהבה עזה בשל נגינותיו הערבות, השו"ב שכנו, חנה ריבה הקדרית, המטפלת באמונה במשפחות העניים המרודים, ולמשפחתנו שלנו — משפחת בעל בית נדיב, כאות הוקרה והערצה על אשר הפקדנו בידו את הקופסה שלתוכה הוכנסו התרומות לקרן הקיימת לישראל בערב יום הכיפורים.

בן שמונה שנים הייתי כשהכרתיו כאחד מבאי ביתנו וכתר אומנות שלישית לראשו: בעל עגלה. זוכרני היטב שהיה אייזיק סר לביתנו במוצש"ק לשם שיחה קלה על דא ועל הא אגב לגימת כוס תה. היה סבא מפזם „איש חסיד היה", ו„אל תירא עבדי יעקב". אותה שעה אחי הצעיר ואני עמדנו באמירת „ויתן לך", ואייזיק מסיח עם סבתא על המתרחש בעיירה. לאחר שגמרו הגברים (סבא ושני נכדיו) את תפילת ערבית, היה אייזיק עובר לעניין יישוב ארץ ישראל והיה מספר על שיחותיו עם השו"ב, שבנו ובתו עובדים בשדות ארץ הקודש, ועל אשתו רבקה שתחי', המוכנה לשאת בעול הבית והפרנסה עד אשר גם הוא, אייזיק, יסתדר שם באחת המושבות העבריות ויהא בכוחו להביאה אליו יחד עם הילדים. ומכאן למדתי על תוכניתו לעלייה לארץ ישראל, שהיתה לכוח מניע חזק בתפקידו החדש של בעל העגלה. ראשית עליו לצרף פרוטה לפרוטה לשם קניית כרטיס־מסע, והשנית, סוס ועגלה, הווי אומר, העגלונות תחנת הכשרה היא לבנו בכורו. יש להרגילו במלאכה שפירותיה בעולם הזה, בגלות, וקרן קיימת לה בעולם ההוא, בארץ האבות. יאמן ידיו בעבודות משא ומסע ויהא מוכשר למלאכה זו או דומה לזו בארץ. והשלישית, ודבר זה מגלים רק מפה לאוזן

של ידיד — דרוש לו לקהל בעל עגלה משלו להוביל עני שהוא חולה מסוכן לבית החולים הנמצא בריחוק עשרה מילין, להביא עצי הסקה מהיער הסמוך לבתי יהודים שהקור והמחסור מציקים להם, להחיש את ה„פלדשר" או את הרופא בימות הקור לחולים נצרכים. ואף יקרה שיש להביא את המיילדת לאיזה בית בחשכת הלילה. אמנם אין סיכויים לצבור כסף רב בעבודות כאלה, אך הרי הוא, אייזיק, מתפרנס גם ממקורות אחרים ומתעסק בעגלונות רק בשעות הפנאי, כלומר, בלילות החורף הארוכים, בשעה שצורכי הציבור מרובים ועגלתו דרושה לשם פיקוח נפש. זאת ועוד, בנו הבכור הוא העגלון לכל מיני עבודות קלות, שאינן דורשות תשומת־לב מיוחדת ושכרן בצדן. מכאן שהוא, אייזיק, נהנה מעגלונות זו וגם הקהל לא חסר.

מביקוריו בביתנו לאחר ההבדלה ומתוך דבריה של סבתא הבנתי, שאכן יש בדעתו של ר' אייזיק לעלות לארץ ישראל. איך ובאיזה אופן הגיע לכלל דיעה זו — לא ידעתי. לא קרא אייזיק את האוטואמנציפציה של פינסקר ולא עיין בחוברות „השלוח" ואף לא ב„הצפירה" וב„הד הזמן", ובכל זאת ציוני נלהב היה. לקח דברים עם אבא לאחר שובו מהקונגרס הציוני הרביעי, וכשהיה השו"ב מקבל מכתבים מבניו בארץ, היה אייזיק ממהר לביתו לשמוע על הנעשה והנשמע שם. אף היה נוהג לכתת רגליו לכל האסיפות של הציונים והיה שם אזנו כאפרכסת לוויכוחים הסוערים. זכורני אסיפה אחת שהוקדשה לוויכוח על מקומן של שתי הלשונות: אידית ועברית. נציג ה„בונד" טען שהשפה העברית היא שפה מתה שאין משתמשים בה וכי השפה המדוברת, שפת ההמונים היא אידית, הנכס הלאומי היקר לאין ערוך, וכדו'. הרוחות סערו. באולם הגדול של בית המדרש נשמע קול ענות גבורה ונראה בקהל הסנדלר ר' אייזיק הצועק: „כ'וועל אייך ווייזן" (אראה לכם), ומפלס לו דרך בין הקהל, ניגש לארון הקודש, מוציא ספר תורה, ממהר לבימה ובקול אימים צווח: והתורה כתובה בז'ארגון

או בעברית? ושפת תורה זו חיה בפינו או מתה? והסידור כתוב עברית או אידית? והדור הצעיר בארץ ישראל מדבר עברית או לא? ובחדר המתוקן שבעיירתנו לומדים אידית או עברית? עלו אנשים אחדים על הבימה ותמכו בידיו של ר' אייזיק, הורם "הספר" מעל ראשי בני החבורה ובאולם הושלך הס. פתאום קם ר' יעקב ש"ץ ובקול רועד ונרגש מצהיר: תנו כבוד לתורה! והקהל עונה לעומתו בקול גניחה: "עץ חיים היא למחזיקים בה". מי שהוא עוטה על גוו של ר' אייזיק טלית צמר גדולה, ובקומה זקופה צועדים בני החבורה ובראשם אייזיק לארון הקודש ומחזירים את הספר למקום קודשו. בינתיים עוזבים הבונדאים את האולם ובני העיירה עומדים על רגליהם ושרים שירי קודש, ואחדים יוצאים במחול לקצב השירה הנישאת באוויר. אך מנין לו לגנן־סנדלר־בעל עגלה זה הרצון להגשים את הרעיון הציוני ולהתנחל בארץ? במרוצת הימים נוכחתי לדעת, שנפשו של אייזיק יוצאת לגאולת העם והארץ. מטבעו היה אייזיק בעל נפש עדינה, לבו ער לכל רחשי כאב של הזולת. כשהיה חוזר על הפתחים כדי להאכיל את עניי עירו, ידעתי שאדם זה קונה את עולמו על ידי עבודה קשה ומפרכת, שנפשו קשורה בנפש בני עמו, בעניים ובעשירים כאחד, ומתוך שאהד כל נדכא ושפל רוח והיה מוכן לעוזרם ולנחמם ומתוך אהבתו הרבה לצומח — בא אל הרעיון הציוני ולדרכי הגשמתו.

ואמנם שתי שנים קודם שפרצה מלחמת העולם הראשונה נפרד אייזיק קנבסקי מעל ביתו ועדתו, ירד לאודיסה, שם פשט צורת חסיד ולבש צורת משכיל ועלה ארצה. את מכתביו מהארץ שנכתבו באידית הייתי מקריא לאשתו רבקה, יהודיה כשרה וצנועה. את תוכנם וסגנונם הנני זוכר עד היום. אייזיק סיפר בשבחו של הנוף, ואם שלא במתכוון נגע בשאלת ניצולם של הפועלים שכירי יום, היה מסביר לאשתו כי הנה יבוא יום והמצב ישתפר. היה מרבה לדבר על החזון לעתיד, על

חייו המלאים תוכן ועל לימודיו העבריים. אשתו רבקה היתה מתגאה בבעלה אשר חי ב„פתח־תבכה" (במקום פתח תקוה היתה קוראת למושבה בשם: „פתח תבכה"), והיא מצפה ליום כינוסם של בני המשפחה למקום מגורי בעלה בארץ ישראל.

במכתביה אליו שנכתבו בלשונה שלה ובכתב ידי שלי, לא קבלה על גורלה כאשה השרויה בלי בעל ואף לא סיפרה על תלאותיה בכלכלת הבית. הודיעה לו על חריצותו של הבכור, ועל כשרונותיהן של הבנות במלאכת יד ובעבודות בית שונות.

והנה פרצה המלחמה. מאיזיק לא נתקבלו מכתבים במשך שנה שלמה. רבקה התהלכה כאובדת עצות. הבן הבכור נלקח לצבא. המחירים האמירו והפרנסה נתמעטה. לוא רק היה איזיק נמצא על ידה... וביום קיץ בהיר אחד, בראשית השנה השנייה למלחמה, לא ייאמן כי יסופר, שב ר' איזיק העירה. על השאלות הרבות איך ובאיזה אופן הגיע משם הנה, בשעת חירום זו, ענה אחת: הנה אנכי כאן. והואיל ותורת הגיאוגרפיה היתה זרה לו לגמרי, אף על פי שעבר ארצות וימים של שני חלקי תבל, התקשה מאוד בביאור מספיק של פרשת יציאתו את פלשתינה ובואו לאוקראינה. מתוך דבריו על נדודיו הרבים הוברר לנו, כי כשהתחילו המאסרים של נתיני רוסיה בארץ, התחבר איזיק אל קבוצת בחורים שהוגלו לקושטא. משם, כנראה, נתלווה לחבורות מלחים שירדו באוניה יוונית לחופי פיריאוס ביוון. ולאחר שעשה חודשים אחדים בחצי האי הבלקאני, הגיע לחזית ברומניה ונפל בשבי הצבא הרוסי.

למן היום הראשון לשובו, גמר איזיק אומר להתמסר לשירות הציבור. ואמנם חוץ משעות מספר ליום שבהן היה הוא, הגבר, עזר כנגד רבקה אשתו שהמשיכה לטפל בעניני פרנסה, הקדיש את רוב זמנו לקיים כל מצווה שהזמן גרמה.

בימים ההם היו „ארנבות" רבות מצויות בכל קהילה וקהילה. בשם ארנבות כינו את אלה מבחורי ישראל שבדרכם לחזית סרו לבתיהם לשם ברכת פרידה אחרונה ושם נשארו

חבויים מעין המשטרה. מפעם לפעם היו מעמידים מטעם הממשלה פחים ומוקשים ל„ארנבות", ואלה אשר נלכדו בפח, הובאו למשפט צבאי ושולחו לקוו האש בחזית. בכל פעם שנערכה „חטיפה" היתה גדולה התאנייה בעירה. אייזיק גם הוא בין החוטפים. אלא שהוא חטף מהחוטפים. פעמים רבות הצליח להשקות יי"ש את השומרים של בית הסוהר המקומי, שמה הוכנסו „הארנבות" והוציא משם את כל האסורים. יש ודהר על סוסו אחרי ה„עטאפ" וחטף אחד או שניים והציל עד כמה שידו הגיעה. פעמים רבות היה שב לביתו אחרי התקפה מעין זו, ממורט ומוכה, וכל גופו זב דם, אלא שמכות אלו שספג המריצוהו לחשב את דרכיו ולשפר את מעשיו ולהתמסר עוד יותר לקיום מצוות פדיון שבויים.

ברבות הימים הגיעו פליטים לעירה. פליטי העיירות שבגלילי החזית בפולין ובגאליציה, בבסרביה ובטרנסילבניה. ואייזיק שקוע היה בטירדות ובדאגות רבות. את אלה האכיל, לאלה הביא חליפות בגדים, את החולים שמחלתם קשה, הכניס לביתו ולבתי ידידיו עד שיחלימו. ועל הכל היה משתדל להנעים עליהם את מר גורלם בסיפוריו על פתח־תקוה, על שאר המושבות ועל הארץ הנבנית. פעם פגשתיו ברחוב והוא נושא בזרועותיו תינוק לבוש סחבות, פניו חיוורים ועיניו תועות כמבקש פתרון לאיזה חידה סתומה. בקולו הצרוד שר אייזיק את הניגון הארץ ישראלי „זבחו זבחי צדק ובטחו בה'", כדי לבדח את דעתו של הקטן שלא יפרוץ בבכי. הילוכו מהיר ושולי מעילו עולים ויורדים לרוח היום. חמלה ורוך אבהי נסוך על פניו. נלוויתי אליו. עברנו את הכיכר הגדולה שלפני בית היראה הנוצרי וקרבנו לביתו של האדון מארקוב, גביר העיירה. התפלאתי מעוד על כך. מה לו לאייזיק בביתו של מארקוב? ומי לו תינוק זה בזרועותיו? אך לא הרהבתי עוז בנפשי לשאול דבר. בפרוזדור קיבלה אותנו המשרתת והובילתנו לחדר האורחים. עם בואו של מארקוב אל החדר,

התחיל התינוק בוכה כאילו הפחידוהו פעמי רגליו של הגביר. אייזיק הוציא מכיסו צנים ותחבו לתוך פיו של הקטן, כדי להרגיעו ותוך כדי כך הפשיטהו ערום ממש, ועם שהצביע על עצמותיו הרזות ובטנו התפוחה פלט מפיו: הבט וראה יציר זה, כמוהו ככל התינוקות של הפליטים. גם המבוגרים מתעלפים ממש מרעב. אין לאבד אף רגע. יש להמציא להם מלבושים והעיקר — צידה לדרך. ולכן באתי אליך. אחינו הם ומי יודע אם...

ה' מארקוב הפסיקו, הוציא מארנקו שטרות אחדים ומסרם לאייזיק. ובמקום להודות לנגיד עבור חסדו הגדול, לקח אייזיק את השטרות, הכניסם לתוך כפו של התינוק, הרים את הקטן הערום שעודנו להעס בצנים ותקעו לתוך זרועותיו של מארקוב, ולי רמז ללכת אחריו ויצא את הבית. ולא עברו שעות אחדות והנה נודע בעיירה כי ה' מארקוב נדב ביד רחבה לקרן העזרה לפליטים וכי בתו ליזה לא רק עסוקה באיסוף בגדים לנשים ולטף, אלא מטפלת בתינוק שנמסר לידיה על ידי אייזיק קנבסקי.

והנה באו עלינו ימי הזעם. העיירה לבשה קדרות. נתקבלו הידיעות הנוראות על הפרעות בפרוסקורוב. אייזיק לבש בגדי איכר, התחפש ל„גוי" ועזב את העיירה. בחזרו הביתה נראה כזקן מסכן. עיניו שקעו בחוריהן, פניו הביעו אימה, שער ראשו הלבין וגופו כאילו שח. הבינונו כי הגיעה אלינו הרעה. אייזיק מיעט בדברים. על כל השאלות היתה בפיו תשובה אחת: הגנה. ראשי העיר חלקו עליו. לא האמינו שאמצעי זה ישמש תריס בפני הפורענויות. ואייזיק שלא פילל להתנגדות כזו ובייחוד מצד ידידיו הכנים — נפל לבו עליו. בינתיים פרץ השוד בכל רחבי המדינה. בעיירה טיכסו עצה איך ובמה לקדם את פני הרעה. אייזיק טען שיש להקים אירגון הגנה וראשי העיר בשלהם: משלחת של נוצרים. ואף על פי שהגיעה השמועה על מעשי הגבורה של ההגנה בחמליניק,

בפרילוקי ובמקומות אחרים, לא חל כל שינוי בעיירה לטובת עניין הגיוס כפי דרישתו של אייזיק.

ביום הפרעות היה אייזיק משוטט יחידי ברחובות, לבוש בגדי איכרים, וידיו מלאות עבודה. כדי שלא יכירוהו אנשי המקום גילח את שער ראשו וזקנו. אמרו עליו שביום ההוא הציל מכף הקלע נפשות רבות. את הפצועים הסיע בעגלתו לחצרו של הכומר, שהיה מחסידי אומות העולם ועשה רבות לטובת היהודים. עד ראייה סיפר כי כשראה אייזיק מרחוק היידמק אחד מושך אחריו את בתו הקטנה של ר' עוזר ואומר להתעלל בה, רץ אליו ובמקלו העבה חבטו אחת ושתיים עד שנפל החיל מתעלף לארץ. את הבחורה הצעירה שם על גבו כאילו נושא שק פירות למכירה בשוק, ועד מהרה נעלם אתה באחת הסימטאות. אף סיפרו, שבבית אחד ששם התעללו חמישה רוצחים בזקן סגי נהור ובבתו האלמנה, הופיע אייזיק ובידיו שני נאדות יין ונקניק גדול. כשראו אלה את הברכה הזאת, הירפו מן הזקן ומבתו וישבו לסעוד את לבם, ואייזיק פורש מפה לבנה על השולחן ומעמיד שני נרות עבים שנמצאו בכיסי בגדיו, מדליקם מתוך דברי היתול ולעג על מינהגי היהודים בליל שבת. ועד שהאורחים משתאים לשמחה מה זו עושה, הוציא אייזיק מכיסו בקבוק מלא בנזין וזרקו בכוח לעומת הנרות הדולקים, ומתוך האש המתלקחת ובשעת המבוכה שקמה לפתע פתאום, הצליח אייזיק להסתלק מן הבית יחד עם שני האומללים.

את משמר ההגנה אירגן אייזיק בימים שלאחר הפוגרום הראשון. ואם כי לא ידע דבר בהלכות צבא ובתכסיסי מלחמה, היה הוא ראש המפקדים. מדי ערב התנפלו הארחי־פרחי הכפריים על אחד הבתים שבעיירה לשם גזלה וגניבה, ואנשי אייזיק לא החמיצו את השעה. היו באים למקום המועד לפורענות והניסו את השודדים. על תקפם וגבורתם של חברי ההגנה, ואייזיק בראשם, שארבו לחבר הפורעים על יד העיירה קלינובקה

ועל שהשמידו את זרע המרעים של אנטון כבאטשוק על יד העיר זאזוב — נכתב בפנקסי הקהילות האלו לזכר עולם.

יובל שנים עבר מן הימים ההם. דמות דיוקנו של אייזיק היתה לנגד עיני ימים רבים. לא ידעתי דבר על קורותיו בימי השלום בשלטונה של רוסיה המועצתית. שמעתי שפעם אמר לעבור את הנהר דניסטר יחד עם שני בניו לשם עלייה שנייה לארץ. אך נאסר על ידי שומרי הגבול והושם בבית הסוהר. והנה נודע על מותו של אייזיק הזקן, בן שמונים ושש היה ומת מות קדושים בברדיטשוב יחד עם כל אחיו הנעניים והסובלים בידי הנאצים האכזרים.

והנני נזכר באותו קיטרוג שהטיח ר׳ אייזיק כלפי מעלה ביום הפרעות בתרע״ט, כשהובילו את ההרוגים לקבורה: האפשר לומר בלב תמים ושלם „יתגדל ויתקדש שמי׳ רבא...״?

חנה ריבה הקדרית

מים רבים היה בעלה חבתן ופירנס את ביתו בצמצום. משלקתה ריאתו ושיעול כבד היה תוקפו לעתים תכופות ומזעזע את כל הווייתו, היה עוסק במלאכתו לסירוגין, בין התקפה אחת לשנייה, מכין חבית אחת בשניים או שלושה שבועות ומוכר לר׳ אייזיק העוסק בכבישת פירות העץ והאדמה. ומפני כך נאלצה חנה ריבה אשתו לשאת בעול הפרנסה ו״ללבוש מכנסי גבר״, כפי שכינו בעיירה את האשה המביאה ומוציאה בכלכלת הבית.

סגולות רבות היו לה לחנה ריבה, אך על שלוש אלה נודעה לתהילה בקרב העיר: חריצות, שכל ישר ולב טוב. חוץ מעבודתה הקבועה במסחר הקדרות שקיבלה בירושה מאביה הזקן שנתיים לאחר שחלה בעלה, היתה חנה ריבה שולחת ידיה גם במעשה רקמה וסריגה. רקמה בתקופת האביב והקיץ וסרגה בעונות האסיף והחורף. ידים אמונות לה לחנה ריבה, ובשבתה בימי הירידים בשוק, מחכה ללקוחות שיבואו לסחור סחרה, היו ידיה עסוקות בעבודת הסריגה בצמר. וכשהופיע קונה היתה מסתכלת בו לרגע כתוהה על קנקנו לדעת, אם באמת ובתמים יש ברצונו לקנות משהו מסחורתה או בא לשם בדיקה סתם וחקירה ודרישה על המקחים של הכלים השונים.

כשהוברר לה מתוך טביעת עין כי אמנם יש דברים בגו, היתה מניחה את כלי הסריגה והצמר לתוך קדירה מיוחדת שעמדה על ידה, מתנשאת מעל הדרגש ומטפלת בקונה. אבל כשסברה שאין סיכויים ל„תכלית", היתה יושבת במקומה כרגיל, אצבעות ידיה ממשיכות בעבודתן, ועם הקונה תדבר כלאחר יד, בחינת מהיכי תיתי. כך נהגה בחודשי האסיף והחורף. וכשבאו ימי הקור והכפור המקפיא את הרגלים, ובייחוד את קצות האצבעות, התקינה לה חנה ריבה שתי קדירות עבות מלאות גחלי אש לוחשות: אחת שמה בין רגליה מתחת לשמלתה לשם חימום חלק הגוף התחתון, שאינו ניתן לתנועה יתירה, מה שאין כן חלק הגוף העליון — שאותו היא מניעה מפעם לפעם בקצב עם עבודת הסריגה. הקדירה השנייה, קטנה מן הראשונה, עומדת בצדה, מגולה לרוח ומחממת את האצבעות, היוצאות מתוך חצאי הכסיות, ומערומיהן כאילו מעמידים את הכפור והצינה בנסיון, לראות אם יוכלו להן ואם לאו. ראשה עטוף מטפחת צמר עבה, המהודקת היטב לצווארון מעילה החורפי העשוי עורות כבשים, ורגליה נתונות לתוך מגפי צמר עבים.

בימות הקיץ, כשהחמה מלטפת את כל הגוף בעדנה וחום ואין צורך בבגדים עבים וכסיות המכבידים על האדם את תנועת הגוף ותנודת היד, מטפלת חנה ריבה בשעות הפנאי בדברי רקמה שונים: אלונטיות הרקומות תרנגולים בחוטים ורודים ואדומים, מטפחות יד ושביסים השזורים בפרחי תכלת וארגמן בשוליהם, לקשט בהם ראשי נשים כשרות וצנועות, ולעיתים תשלח ידיה בהידור דברים שבקדושה, כגון תיקי תפילין, מפיות לכיסוי המצות, וכדומה.

חנה־ריבה נוסעת לשני ירידים בכל שבוע, חוץ מן היריד המקומי שאינו דורש הכנות מרובות. את מסחר הקדרות כאמור, ירשה חנה ריבה מאביה ר' הירש, עליו השלום, יהודי ישר ותמים, נוח לבריות וירא אלהים. סיפרו בעיירה כי לפני מותו קרא לבתו היחידה חנה־ריבה, לבעלה החבתן

ולערל האברילו, נאמן ביתו, נטל את ידה של חנה ריבה בכפו הצנומה והרועדת ובמעמד שלושתם היטה את ראש בתו מול פניו והצהיר חגיגית כי עתידה בתו להיות מהוללת בשערי עיירתה. כי הנה נוסף על תפקידה כעקרת הבית תקבל עליה גם את מסחר הקדרות. האברילו, שנהירין לו כל שבילי העסק, יהא לה למסעד ולמשען בכל עת מצוא. אחרי כן פנה לחתנו החבתן זליג, והזהירו לשמור את בריאותו, ולהאברילו הערל אמר, שיעמוד לימינה של חנה ריבה וישרתה בתום ובצדק. סיפרו עליו, על הערל האברילו, שהיה מסור לר׳ הירש בכל לבו ונפשו, ושממנו למד לדבר אידית וגם מקצת מדיני ישראל ומנהגיו, ואחרי פטירתו של ר׳ הירש הלך למרא דאתרא לשאול מפיו, אם יוכל לומר את הקדיש, וטעמיו ונימוקיו עמו: המנוח לא השאיר אחריו בנים והוא, האברילו, ברצונו לומר קדיש לזכר נשמתו של יהודי צדיק זה ומבקש, איפוא, היתר לעשות כך יום יום נוכח האיקונין הקדושה התלויה בקרן זווית של ביתו. האברילו אוהב ישראל היה, ואפילו כששתה לשכרה, לא גידף את יהודי העיר, חלילה, והיה נוהג ללמד זכות עליהם לפני אנשי הכפר, ולא פעם ספג מכות רצח על סניגוריה זו. וכשהיתה איזו טינה בלבו על בן העדה היהודית היה מצטט: „טורא׳לה בטורא׳לה לא פגע׳לה אינש׳ל באינש׳ל פגע׳לה״, והיה זה כאילו שפך את כל מרי שיחו בצטטו מהספרים הקדושים את המימרא החשובה הזאת. האברילו השתתף בהלוויה של ר׳ הירש והיה מהלך במרחק של עשרות מטרים מנושאי המיטה. כשהגיעו לבית הקברות לא העיז הערל להיכנס פנימה ועמד על יד הגדר. כששמע את קול החזן בתפילת ההשכבה, הסיר את כובעו ובדחילו ורחימו עשה את סימן הצלב על חזהו ותפילה חרישית על שפתיו.

וכך היתה חנה ריבה לקדרית. ברם, לבה לא היה נתון למסחר ותגרנות, כי אם לענייני צדקה וצורכי ציבור. כבר בימי נעוריה היתה חנה ריבה לסעד ולעזר לשכנותיה העניות.

פעמים רבות היתה עושה ימים ולילות בבתי העניים, מטפלת בחולים או מנקה את הבית, שוטפת את הכלים, מכינה ארוחה או מאכילה את התינוקות, הכל לפי הצורך. ור' הירש אביה היה מסייע בידה בעבודות מצווה אלו ומוסר לרשותה בכל מוצאי שבת קודש פרוטות אחדות לעשות בהן כאדם העושה בתוך שלו. והמקורבים לר' הירש ידעו, כי לא קרה אף פעם שחנה־ריבה תלך לביקוריה בבתי העניים בידים ריקות. קיום מצוות „עזוב תעזוב ועמו" נעשתה לה לתכונה נפשית לכל ימי חייה. ואף כשנישאה לבעל ועמדה ברשות עצמה וידיה מלאות עבודה משלה, לא הוקירה את רגליה מבתי הנצרכים והיתה נותנת להם סיעתא פורתא בין במלבושים וצורכי מזון ובין במלאכת ידים ממש. וכשהוברר לה כי מנע אלהים ממנה פרי בטן, התמסרה ביתר עוז לעבודה ציבורית, ובמרוצת הזמן באה בסוד חברתם של השלישיה, נאמני הקהל לענייני צדקה: ר' יעקב ש"ץ, ר' משה בריינדליס ואייזיק קניבסקי. כיצד קרה הדבר, שאשה נצטרפה לחבורת בעלי בתים העוסקים בצורכי ציבור? להסביר תמיהה זו בבירור גמור לא ידעו, ורק גילו טפח וכיסו טפחיים. והנה מה ששמעתי מפי סבא ז"ל. פעם נזדמנו הארבעה לביתה של אלמנה ענייה חולה. הגברים באו לבקרה ולהביא לה מעט ממון ואוכל ומצאו בחדרה את חנה ריבה, כשהיא מכבסת את הלבנים לאור האש שעל גבי הכירה, שהוסקה לשם אפיית הלחם והכנת הדייסה לילדים שישברו רעבונם בקומם משנתם, ותוך כדי כך היא משגיחה גם על החולה ומחליפה פעם בפעם את תחבושת הקרח לראשה. באותו ערב כרתו הארבעה ברית אמונים. אייזיק קניבסקי היה מוסר לידיה מפרי בצירו ומעוללות גנו לשם חלוקה לעניי העיר, ר' יעקב ש"ץ היה ממציא לה מעט מעות מן הקופה שהיה ממונה עליה, שתעשה בהן כטוב בעיניה, ור' משה בריינדיל'ס נלוה אליה לביקורים בלתי רגילים בבתי חולים הדורשים תשומת לב מיוחדת. וברבות הימים כשהאשה גיטל, שהיתה

חוזרת על הפתחים בכל יום ששי לאסוף את ככרות החלה לעניים, נפלה למשכב על ערש דוי, קיבלה חנה־ריבה על עצמה את התפקיד הנוסף הזה של קיבוץ חלות לחם בבתי הגבירים וחלוקתם לעניי העיר.

יחס מיוחד במינו נודע מחנה־ריבה ליולדות ולתינוקות. אולי משום שהיא עצמה לא חבקה בן וכל רגשות אימהותה שהיו גלומים בקרבה כל הימים מצאו להם ביטוי נאמן בטיפול בתינוקות, או משום שלבה לב רחום וחנון המלא אהבה רבה לכל קשי יום, חולה, בעל יסורים וכל מי שטעון עזרה, ובייחוד לעוללים ולגוזלים הרכים והתמימים. ומשום כך למדה חנה־ריבה את תורת המילדות ואימנה את ידיה במלאכה זו, שיש בה משום פיקוח נפש לגבי יולדות עניות רבות. ומעשה שהיה כך היה. כשהיתה חנה ריבה מכתתת רגליה בביקורים תכופים בבתי דלת העם, ראתה פעמים רבות בעינוייהן של הנשים בהגיע פרקן ללדת, ולבה ספג את אנחות הנשים המקשות ללדת ושאר כל היולדות חסרות הישע, ובעיירה רק מיילדת אחת הראוייה לשמה חוץ משלוש הזקנות, שאחת מהן עושה בלהטיה לפני כל לידה ומדברת בקול מיסתורי רפה, כאילו היא מצווה למלאך הממונה על הלידות להחיש את פעלו, ושתים אחרות, זקנות סתם שבנוכחותן היתה חנה ריבה נזהרת מאוד שלא להרגיזן. והנה אינה הגורל לידה, באחד הירידים בקלינובקה העיר, שעברה על יד עגלת חורף של איכר, ועל שקי התבן והתבואה התהפכה אשה בציריה, ובעלה עומד על ידה אובד עצות, והקור גדול, והכפור מקפיא את הדם. עמדה חנה ריבה מלכת, הפקירה את כל קדירותיה בשוק והשתלטה חיש מהר על המצב. בן רגע עמדו על ידה שלושה איכרים, ולפי פקודתה נטלו את האשה בזרועותיהם ונשאוה אל אחד הבתים הקרובים. בראשונה ציוותה חנה ריבה להזעיק את המיילדת המקומית, אבל עוד לא הספיק השליח לעזוב את הבית ולצאת לשליחותו, חזרה בה חנה ריבה מדעתה, הואיל ולפי

באקותיה של האשה המסכנה הבינה, כי יהא עליה למלא את התפקיד הזה. לעת ערב, כשנוכחה שהכל על מכונו בשלום, וכי הרך הנולד והיולדת ישנים במנוחה, נצנצה המחשבה במוחה, כי מעתה תוכל גם היא לשרת את אחיותיה בשירות זה של מיילדת. ואף כי נודע לה בשובה מן היריד כי נגנבו ממנה קדירות רבות באשר האברילו הנהג בילה את רוב שעות היום בחיפושים אחריה, מפני שדאג לשלומה, לא נרגזה ולא התאוננה. רגשי גיל ורעדה מילאו את לבה, כאילו קרה לה נס והשיגה הישג גדול. למן היום ההוא נמצאה חנה ריבה בקביעות על יד מיטות היולדות היהודיות. תחילה היתה מטפלת בהן בהשגחתה של המיילדת המוסמכת וברבות הימים גם בלעדיה. אומנות חדשה זו הוסיפה נוי מיוחד למראה פניה וגרמה לה קורח רוח מרובה. וכך מסרו מפה לאוזן, כי בכל פעם שנטלה את התינוק הנולד בזרועותיה, היו עיניה מאירות באור גדול, כאילו אין קץ לאושרה. כך נעשתה חנה ריבה למיילדת.

בשנה השנייה למלחמת העולם הראשונה חלה האברילו במחלת המעיים, ושכב ימים רבים על גבי הכירה, בלי יכולת לנהוג בסוסים ולהוביל את חנה ריבה ליריידים. את מקומו מילא חתנו, אדם קל דעת, רודף תענוגות, להוט אחרי הייי״ש ואחרי הוללות. חנה ריבה לא היתה דעתה נוחה מעגלון חדש זה, וכשמצאה עגלון אחר יצא שכרה בהפסדה. הנהג החדש, ששכרו עלה פי שנים מזה של האברילו, היה טירון בעניין אריזת הכלים והביא לה נזק גדול. בינתיים התחילו רבים מן החיילים השבים מן החזית מתנפלים על עוברי דרך, גוזלים וחומסים. החליטה חנה ריבה לא לטלטל את קדרותיה ליריידים ולחכות עד יעבור זעם. וכדי למצוא מחיה לביתה השיגה עד מהרה מן הסוכן המקומי של הצבא עבודה בקבלנות: אפיית צנימים לחיילים. בחריצותה למופת נתמנתה מטעם הקבלן הראשי למפקחת על כל אופי הצנימים שבעיירה. ושני תפקידים למפקחת: השגת שקים (חדשים או מטולאים) לאריזת לחם ניקודים זה

והשגחה מעולה על האופים, שתהא סחורתם הגונה וטובה ומחירם לפי המותנה בחוזה מטעם הממשלה. וחנה ריבה מצאה שעת כושר להעסיק בעסק מוצלח זה אנשים ונשים מדלת העם. מזה הזמינה כך וכך „פודים" של צימוקים ופכסמים, מזה כך וכך תריסרים של שקים חדשים, ולזה מסרה כך וכך מאות של שקים קרועים לשם תיקון כל קרע והטלאת טלאים, כדת וכדין. והיה ביתה בית אוסף לתוצרת המזון היבש הזה, ונשים וגברים מצויים שם כל היום. זה בא וזה יוצא, זה מוציא וזה מכניס. וחנה ריבה מסבירה פנים לכולם, ומעניקה להם מחיוכה הלבבי ומביטה עליהם בעין יפה. האברילו שהחלים ממחלתו עוזר על ידה ומוצא סיפוק במלאכתו החדשה. ברם, לא שיחקה להם השעה, לעניי העיר. כעבור ירחים אחדים נתקבלה ידיעה מגבוה להפסיק את המלאכה. נשארו חייבים לה לחנה ריבה כמה מאות רובל ולא היה לה כסף די תשלום שכרם של עשרות בני העיירה שעסקו באפיית הצנימים. כדי לפרוע את החוב לכל אחד מן הפועלים, נסעה חנה ריבה לעיר המחוז ברדיטשוב ולאחר עמל ותלאה השיגה את מבוקשה: סילקה מחצית אחת של חובה מכספי הממשלה, והמחצית השנייה מהלוואה שקיבלה מר' אברהם מרקוב, עשיר העיירה.

והנה התרחש הנס ורוח חדשה נשבה במדינה. אין החזן מקריא בתפילת השבת „הנותן תשועה למלכים", כי אין מלך בארץ, והשלטון החדש אינו מבדיל בין גזע לגזע ובין דת לדת. חופש ושוויון לכל האזרחים, כעם ככהן, כקטן כגדול. חנה ריבה, ככל בני העיירה, נהנית הנאה מרובה מן החדשות המשמחות. הנה תבוא הישועה והדלים יקומו מעפר, והאביונים יורמו מאשפה, ובני עמה לא יהיו עוד ללעג ולקלס. ואין לדאוג לשואת רשעים כי תבוא בדרך ליריד לזאוב, לפרילוקי או לקלינובקה. וחנה ריבה נוסעת לירידים, המסחר עולה יפה, והראש מורם.

אך חודשי הדבש האלה עברו כלעומת שבאו, ורבים מאלה שאך תמול שלשום הרימו על נס את הסיסמה של חופש

ושוויון, שינו את טעמם. „ביהודים ובקומוניסטים הכו והצילו את אוקראינה" — כרוז זה נישא בפיות ההמונים בכל רחבי אוקראינה. חנה ריבה, שטרם התפכחה משירת הדודים של הריבולוציה, ממשיכה כרגיל במסעיה ובעבודתה. עד שביום סתיו אחד מעונן, בשובה מאחד הירידים נתקלה בחבורת בריונים שהיכו בניצבי רוביהם ששה יהודים סוחרים, אשר נסעו לתחנת הרכבת בטורבוב. יהודים אלה, ערומים למחצה, מאחר שהפשיטו הרוצחים את בגדיהם מעליהם בחפשם כסף, עמדו בשורה אחת, רועדים מקור, ראשיהם ופניהם שותתים דם, ובקולות תחנונים הם מבקשים רחמים מאת מעניהם. חנה ריבה, שהיתה לבושה בגדי איכרית ושמראיה בלבוש זה כמראה אחת הכפריות, וגם דיבורה האוקראיני כלשון הגויים המקומיים, בראותה את המחזה האיום הזה האיצה בעגלון לעצור בסוסים, הסירה ממנו את השרשרת הקטנה עם הצלב העונדים את צווארו, ירדה מעל העגלה ובעת התקרבה אל הרוצחים, נשאה את משאה בקול שופע עדנה ורוך: „אנשים טובים, אל תחטאו לה' ולמשיחו הנוצרי. היהודים האלה חפים מפשע, אין הם קומוניסטים. הכרתים זה כמה שנים כאנשים הגונים. אחי הטובים, אל תשפכו דם נקי, טוב שתלכו אחרי היהודים הרשעים והחטאים. ופתאום שינתה את טעמה ובקול מטיל אימים צווחה: את רכושה של זו המרשעת קחו, את כספה ואת הונה — היא הגברת שמעבידה אותי, אלמנה נוצרית כשרה, בפרך. בואו וראו כמה ממון טמון בקדרותיה שהנני מובילה אליה. ודיבורה היה כה משכנע וקולה כה מזמין, שהבריונים הניחו להם ליהודים המסכנים וצעדו מהרה לקראת עגלת הקדירות של חנה־ריבה. ועד שאלה מחטטים בעגלה ובודקים את הכלים ומונים את שטרות הכסף שהצביעה עליהם חנה־ריבה, מיהרו היהודים המוכים לעלות על עגלתם ולהימלט. וכשהפכו הגזלנים את ראשם נוכח טרפם, אחרי שלא נחה דעתם ממה שמצאו בעגלתם של חנה־ריבה, וראו בהעדרם של קרבנותיהם, הצטעקו

בקולות אדירים ושפכו את חמתם על חנה ריבה האומללה ועל בן לוויתה העגלון. ואלמלא לא עמדו לה לחנה־ריבה יושרו וצדקו של העגלון האברילו, שלא פצה פה להלשין על „הבוגדת", היו הרוצחים הורגים אותה ממש. כך סיפרו היהודים שניצלו בשובם מן הירידה. כשנודע הדבר בעיירה, באו טובי העיר לבקרה בביתה, להודות לה על מעשה ההצלה. היתה חנה־ריבה מתאמצת לישב, גבה נשען על הכרים הגדולים שבצלע המטה, ובחצאי מלים ובקטעי משפטים התחננה: יהודים, יש לקדם את פני הרעה.

וכשהתחוללה המהפכה ברחבי אוקראינה וגדודי פטליורא וחבורות של ריקים ופוחזים, שודדים וגזלנים פשטו בקהילות ישראל להרוג ולאבד, היתה רוח אחרת בחנה־ריבה. האשה המתונה והשקטה, הנוחה לבריות והמקבלת כל אדם בסבר פנים יפות, נעשתה לפתע פתאום עצבנית ורגזנית. פניה לבשו קדרות והעידו על מועקה נפשית גדולה. כל יודעיה השתוממו לשינוי כביר זה. ברם, אלה שהכירוה היטב יחשו כי חנה־ריבה סבלה סבל רב. קשה היה לה להשלים עם נפשה כי בני עמה ימסרו את עצמם להורג, כצאן לטבח יובל, ואין מרים יד ונוקף אצבע, ואין עדה גדולה יכולה להגן על נפשה בפני זאטוטי הכפריים. ביחוד חרה לה הדבר שכל פרחח כפרי, די לו שינפנף ברובה או בקלשון, כדי להניס יהודים רבים מהשוק והם מסתתרים בחדרי חדרים, ולא תעמוד בהם הרוח לעשות דבר מה, כדי לשים מעצור למעשי תעתועים אלה. והיה כשנשמעה ירייה באחד הלילות, היתה חרדה גדולה בכל העיירה וחוץ משניים או שלושה גברים, שהעיזו לצאת לרחוב ולעמוד על טיב הדבר, היו כל בני העיר באים לתוך מחבואיהם ומחכים, נטולי שינה, עד עלות השחר, כשידעו ברורות מה קרה. לו היתה היא כאחד הגברים לכוח — על כך קבלה פעמים אחדות — היו אולי גם אחרים מבינים לרוחה. היא ידעה ברורות, כי יש לעשות מאמץ כביר ולעמוד בפני הערב־

רב. אילו היתה יודעת לתבל את דבריה בפסוקים מן הספרים הקדושים היתה יכולה להסביר ולבאר לכל הקהל, מה שמנקר במוחה.

פעם הבאתי לביתה סמי מרפא לבעלה, שמחלתו גברה ושיעולו לא הרפה ממנו, והיא שקועה בהרהורים, וכשהרגישה בבואי אמרה: „שאלות רבות מטרידות אותי, ואיני מוצאת להן פתרון. ובכל פעם שהנני פונה בשאלות אלה לבעלי, הנני מקבלת אותה התשובה הידועה, „זהו רצונו של השוכן שחקים". אילו ידעתי לקרוא ולהבין בספרים... חבל! אך קשה לי להאמין, כי האלהים רוצה בכך. יש בוודאי משהו בכתובים, שאין בעלי מבין. ואם אין הדבר כך, מה אנו ומה חיינו?" אלה היו דבריה, אם לא יטעני זכרוני. היא ביקשה אחיזה כלשהי, שלא תבגוד חלילה באמונתה בכל יכול. היא חפצה למצוא טעם מספיק לכל הצרה הגדולה הזאת. לדאבוני הרב לא יכולתי להשקיט את רוחה, ובמקום דברי עידוד נתתי לה אוזן קשבת של צעיר לימים, המתלבט כמוה בשאלות חמורות אלו. וחנה ריבה הוסיפה לדבר בנגלה ובנסתר. הרבה מדבריה לא הבינותי. אך זאת אזכור, שהפליטה מפיה: „היתכן כי הצדק עם האברילה, כי אלהינו קנא ונוקם יותר משהוא חנון ורחום? הייתכן?"

וכאשר שמעה חנה ריבה, כי במקומות אחדים הסמוכים לעיירתנו נתארגנו משמרי הגנה עצמית, רחב לבה, והתעודד רוחה ויחד עם אייזיק קניבסקי התחילה לנהל תעמולה למען אירגון ההגנה במקומנו. בין כה וכה, בעודה עסוקה בגיוס אנשים, אירע המאורע האיום, וגם עלינו עברה כוס התרעלה. וכשנפוצה השמועה על בוא גדוד הפרטיזנים, ובראשם הרוצח טיוטיוניק, והעיירה פתוחה לכל הרוחות, ואין מי שיגן עליה, גמרה חנה ריבה אומר בלבה, כי עליה מוטלת החובה לעשות מעשה רב. היא, שנהירין לה כל שבילי הכפרים הסמוכים ושמהלכים לה בין נכבדי האיכרים, תשתדל להשפיע עליהם שיגינו על שכניהם היהודים. תוכנית הפעולה, שתיכננה חנה

ריבה לעצמה, היתה בת שתי משימות: א) להמריץ את נכבדי העדה שבכפרים, שימנעו את יושבי הכפר מלהשתתף במעשי רצח וגזילה, ב) למצוא מקום מחבוא בבתי הידידים הנאמנים לזקנים ולטף שיהיו הם לכל הפחות רחוקים מכל סכנה. ומבלי להחמיץ את השעה ניגשה חנה ריבה לביצוע התוכנית. האברילו רתם את העגלה והוביל את גבירתו לבתי הנדיבים שבכפר. ואחרי שהבטיחו לה ידידיה אנשי הכפרים שיזהירו בצעירים, שלא יגעו ביהודי המקום לרעה, מיהרה חנה ריבה בעזרת האברילו להעביר את כל אלה שנאספו לביתה מבעוד לילה, ביניהם זקנים ונערים, טף ונשים, לאותן החצרות של האיכרים, אשר הסכימו לתת להם מחסה. ומה גדלה אכזבתה בראותה והנה רבים מהנוער הכפרי הולכים בעקבות הפרשים בחברת האספסוף מהכפר הסמוך, שקים על שכמיהם, מוכנים לחלק שלל. ופתאום בא האברילו ובקול רועד מבכי עצור הודיע כי שניים מאוהביה נהפכו לאויביה. אחדים מאלה שהסיעם לחצרות ידידיה הנוצרים ברחו על נפשם הואיל ומושיעיהם גרשום מבתיהם.

בינתיים גדלה המהומה. קולות הנהי והצעקה גברו והלכו. התחיל השוד. וחנה ריבה חרב עליה עולמה. חיש מהר אספה את שכניה והכניסה אותם לתוך מרתפה, בפתח חדר המלאכה של בעלה העמידה שתי שורות של חביות. התכשיטים, כלי הכסף והזהב, שלקחו המסכנים אתם למחבוא, חלקה לשנים. חלק אחד השאירה חנה־ריבה באחת המגרות ואת החלק השני טמנה בתוך שתי קדירות גדולות שהכניסה לתוך התנור. ועוד ידיה מלאות עבודה פרצו הגזלנים לביתה והתחילו לנפץ את הכלים ולשבר את הריהיטים בחפשם כסף ושווה כסף. חנה ריבה שבינתיים התחפשה לגויה, הופיעה בבית בחברתו של האברילו וגם היא לקחה חלק בביזה, ממלאת פיה דברי חנופה לגואלי העם האוקראיני משעבוד היהודים, ותוך כדי כך הובילה אותם לארון כלים אחד, אשר שם נמצאו בקבוקי יי״ש משובח.

השודדים שתו לשכרה, ובכל פעם שנפתחה הדלת ופורעים אחרים אמרו להיכנס, היו הנוכחים בבית מרימים קול צעקה, כי הם המושלים בבית יהודי זה, ומנעו מאחרים לבוא פנימה. וכאשר בא הקץ להילולא וחינגא, והרוצחים עזבו את הבית הביטה חנה ריבה סביבה, ראתה את החורבן הגדול שבמעונה, ודמעות גיל נזלו מעיניה. ניצלו עשרים ושתיים נפשות. וגם עדייהם לא נפגמו וכספם לא נעדר.

למן היום הנורא הזה חלתה חנה ריבה במחלת הגרון. קשה היה עליה הדיבור, וקולה נשאר צרוד, כפי שמסרו לי, עד יומה האחרון עלי אדמות.

שני ימים לפני עזבי את העיירה, נכנסה חנה־ריבה לבית סבא ומסרה לידי שלושה מכתבים להריצם לבעליהם בחוץ לארץ אחרי שאעבור את הגבול לבסראביה. גדול רצונה לברוח מעמק הבכא. אולי תוכל להגיע לארץ ישראל. וברגע הפרידה אמרה כהמשך לשיחתנו הקודמת: „לא אלהים עזבנו, אלא שאנו עצמנו לא דאגנו לעתידנו".

כחמשים שנה עברו מן הימים ההם, ודמות אשת החיל — חנה־ריבה — עודנה חרותה בזכרוני, ובכל שנה ושנה, ביום הזכרון לחללי הפרעות בעיירתי הנני מזכיר את נשמתה כאחת הנשמות שבחייהן ובמותן הן אומרות תפארת שבגבורה.

חיים בר סוחר העורות

מי שלא ראה את חיים בר יוצא במחול בליל שמחת תורה לא ראה ריקוד סוער מימיו. עיניו מבהיקות, פניו מלוהטים, פיו פתוח למחצה, מבין שפתותיו מתמלטים צלילי שירה לקצב הריקוד ורגליו מטפחות רגע לאט ורגע במהירות, פעם לימין ופעם לשמאל, בעיגול ובעקלתון. ידיו נישאות כאילו נוגעות במצלתים. שולי הקפוטה ומטפחתו האדומה תקועים באבנטו הרחב החוגר את מתניו. מפעם לפעם מופיעה בידיו המטפחת, מתנופפת באויר ונשאת סביב פניו המוסבות מולה, כאילו מתרפס עליה ושיח ושיג לו אתה. כשרואה אותו הקהל בכך אופפים אחדים אותו במעגל ובסיבוב מחול, ובפנים נוהרות, יד על שכם, השירה מתגעשת, קולותיהם מתרוממים והולכים, כאילו יאמרו לו לחיים בר: „הננו בדעה אחת אתך ולבנו מלא חדוה כלבך, רקוד, אחא, רקוד!" לאחר שעה קלה מביא השמש, ר' יונה, ספר תורה לתוך המעגל, מוסרו לחיים בר, והנה לובשים פניו דמות חדשה. עיניו מביעות רוך ונועם, חוך חינני מתפשט על שפתיו, קולו ערב ושירתו מלאה עדנה, רגליו מורמות ומורדות באטיות. „ידיד נפש אב הרחמן, משוך עבדך אל רצונך", מתנשא הזמר מעלה מעלה והעינים עיני

אוהב המתעלס אהבים עם כלתו. מעגל הרוקדים מתרחב, אנשים מן החוץ נכנסים לתוכו. השירה מתגברת הלוך וגבור וכל לב רוחש אהבה אין קץ לאלהים ואדם. חיים בר מסתובב סוב וסוב והספר חבוק בתוך ידיו, מהודק ממש ללבו: „עוזר דלים הושיעה נא".

החזן שהיה מפסיק בסדר ההקפות לאחר ההקפה הרביעית כדי ליתן לקהל ולחיים בר לשמוח בשמחת תורה כראוי להם ושערג גם הוא לביטוי הולם לרחשי לבו, קם מעל מושבו על הבימה ומתחיל בניגון חסידי סקווירה: בים בם, בים בם, חיים בר יענהו בקולו הוא והניגון מתגלגל גלגולים שונים. החזן עומד מול חיים בר מסלסל בגרונו וצלילי שירתו כאילו מניעים את רגליו. ריקודו נעשה מהיר ורגליו טסות באויר כאילו אינן נוגעות ברצפה וקולו בל ישמע, פניו מביעים רצינות ועיניו סגורות למחצה. מתרכז הוא בענין הריטמוס, שיהא ריקודו הולם את קצב ניגונו של החזן. באולם משלך הס. עיני הקהל נתונות בחיים בר ובחזן המתאבקים זה בזה בארשת שפתים ובתנועות הרגלים. מאבק זה נמשך רגעים מספר ונגמר עם רמזיו של הרב הזקן כי הגיע הזמן להמשיך בטכס הרגיל של ההקפות.

ומי שלא שמע את חיים בר מבדח את דעתו של הקהל בליל פורים, לא שמע דברי בידור מעולם. בלשון שנונה וחדה מרביץ בכל אנשי המעלה: הגבאים, הפרנסים, החרדים האוחזים „בעקבות השכינה", כביכול, ובאפיקורסים המדברים סרה בשם, במשיחו ו„ננתקה". אנשי העדה מקשיבים קשב רב, פיותיהם פעורים, חיוך של קורת רוח על שפתותיהם ועיניהם מדמיעות כשצחוק חזק מזעזע את גופם לקראת העוקץ שבכל בדיחה. וראה זה פלא, אלה המוכים בשבט פיו אינם נרגזים, הואיל ויודעים הם ברורות כי בעלים הם בעמם וסימן מובהק לזה הוא תשומת לבו של חיים בר. ואלה, מטובי העיר, שלא העמידם חיים בר על „ברכתו", רוחם עגומה, הואיל ולא זכו

ל„קיבץ" מחיים בר. ואילו בני „עמך", הרוב המכריע של בני העיירה, בעלי מלאכה, סוחרים זעירים, הולכי ירידים ובעלי חנויות קטנות, מקבלים מחיים בר מנה קולקטיבית הגונה. חיים בר מקדיש להם חרוז אחד או שנים של פרודיה שתוכנה מאפיין את אורחי חייהם, עניים, בערותם ופשטותם.

כל ימות השנה עסוק חיים בר במסחר עורות. חנות לו קטנה ברחוב הקצבים ובה כל מיני עורות זולים ויקרים הנמכרים ל„אחדים" ו„אופטום". באי החנות הם סנדלרים, בורסקים, הולכי ירידים, וסתם לקוחות מדלת העם ומאיכרי הסביבה. בחנותו נראה חיים בר כאדם רציני מאד. כל המביט עליו לא יאמין בסקירה ראשונה כי היהודי בעל הלחיים האדומות, הזקן הצהבהב ופאות קטנות כתלתלים נאים — הוא זה המשמח את הבריות בשמחת תורה ובפורים. המשא והמתן עם הלקוחות מתנהל בכבדות ובלשון רפה, כאילו אין ענין זה של סחורות ולא כלום. אמנם עם הלקוחות מדבר חיים בר בלשון קלה, שיש בה מעט מן הבידור ומעט מפתגמי ומימרות המקום, ברם כשיקרה ואחד מאיכרי הסביבה יגדף, חלילה, ואפילו ברמז קל שבקלים, את בני העם היהודי ישנה חיים בר טעמו ובקול ענות גבורה ישמיע כעין התראה על „חיים ומוות ביד הלשון". יודע „הגוי" שלא כדאי להרגיז את חיים בר כי יד חזקה לו. ממהר, איפוא, „הגוי" להביע רגשי חרטה ומתחיל לדבר בלשון חנופה כאילו מה שאמר קודם לכן לא אמר ולא כלום. ספרו שפעם הראה חיים בר לאחד ממכיריו, איכר בא בימים, בעל מידות תרומיות, שטר כסף רוסי והסביר לו ל„גוי" איך עוסקים בשטרות אלה אנשים רמאים כשלפניהם קונה שאינו בקי בחכמת החשבון. הנה — אומר חיים בר — שטר של רובל אחד, ראה, רובל מצד זה (והופך את השטר) ורובל מצד זה, הווי אומר סך של שני רובלים. וכך יתכן ליתן חמשה רובלים במקום עשרה. הקשיב „הגוי" ויאמר לפי תומו כי יהודים סוחרים, שרובם ככולם רמאים הם, עושים

כדבר הזה. סטר חיים בר על לחיו סטירה הגונה, למען ידע ויירא, ולאחר כך הרימו מהרצפה וכבדו ביי"ש ובעוגה.

כשנמצא לבדו בחנות, יושב חיים בר על כסא רעוע למחצה על יד שלחן גדול צולע ומחטט באחד הספרים. כשנכנס מישהו, קם מכסאו, מכניס בחפזה את הספר באחת המגירות, כאילו נזהר שלא יראה ספרו לעיני הבא. רננו אחריו בעיירה שמעיין סוחר העורות גם בספרים חיצוניים שרבים מהם כתובים בלשון לועזית: רוסית או גרמנית. ידידיו ומכיריו ידעו כי קורא ותיק חיים בר של הספרות העברית החדשה ונשמתו מרחפת בעולמות העליונים של פיוט ושירה, מסה, דרמה וסיפרות. מקורביו סברו כי חיבה יתירה נודעת לו לסופרי "השלח" ו"העולם", ואם נזדמן לידו מאמר נאה או ספור יפה שהתיאורים שבו "לוכדים את הנפש", פותח חיים בר את פיו בזמרה מניגוני הרבי המלאים דבקות והתערותא דלעילא. וכאשר בא מגיד ציוני ונושא משא על חזון שיבת ציון, בא חיים בר לידי התפעלות יתירה, רוקע ברגליו, צובט בלחייו, כי לבו מלא אהבה רבה לנואם ולדבריו.

אשתו גיטל, שמנמנת היא ונמוכת קומה. כילידת כפר, גדולה ידיעתה בהכנת חלב חמוץ, זבדה, שמנת, בחבוץ חמאה, בעשיית מיני תרגימא ובהכנת פירות כבושים. בעת עבודתה שורקת היא גיטל וקולות צפצופה נשמעים למרחוק. גדול כשרונה בשריקת זמירותיו של בעלה חיים בר. ולפעמים יקרה שהבעל וזוגתו, כשלבם טוב עליהם, ישבו על הספסל שמאחורי ביתם ויפזמנו פזמונות שונים: הוא בקול הטינור והיא בשריקתה החדה. נפוצה פעם השמועה שבחג כלולותיו של בנם יחידם, יעקב משה, בשעת הסעודה שלאחר החופה, הופיע חיים בר בתפקיד בדחן והיא גיטל מחזיקה אחריו בצפצוף עז, ולא ברור היה הדבר אם גיטל היתה השורקת או מישהו אחר, כי פניה לא יראו לקהל ולא ידעו, איפוא, מאין באה השריקה הנעימה הזאת. ל"סוד כמוס" היה הדבר שבמוצאי שבת קודש

לאחר אמירת „אלהי אברהם, יצחק ויעקב, השבת הקדושה מסתלקת והולכת", היתה גיטל שורקת שריקות עצובות וחדות המשברות את הלב. עם בואו של חיים בר מבית המדרש היתה מפסיקה בשריקותיה, מתחמקת מחדרה, נחפזת לפגוש את בעלה בברכת „שבוע טוב" כשפניה מסמיקות וידה הימנית מלטפת את פניו של בעלה. היה מבדיל חיים בר על היין, נוטל את ידה של גיטל ושניהם יושבים בקצה הספה ושירה חרישית נשאת באויר, הוא בקולו הנעים והיא בשריקותיה המובהקות. ולא לחינם אמר פעם ר' יעקב ש"ץ שחיים בר הוא „נעים זמירות ישראל" שבעירתנו.

אשתו של יעקב משה גם היא מזמרת. פעם כשנקבצו צעירי הדור לאסיפה ציונית עלתה אשה צעירה זו על הבמה ושרה „במקום שם ארזים" בקול נעים ודק, וכאשר העירו את תשומת לבו של חיים בר לתופעה זו, אשה המשוררת בפני עם ועדה, כעס, נהם ובעט ברגלו. ולא ידעו אם נוזף הוא באלה הגורסים „קול באשה ערוה" או בכלתו שהרהיבה עוז בנפשה לשיר בפרהסיה בקהל גברים.

יעקב משה נוסע לירידים ומוכר את סחורות אביו. שיח ושיג לו עם הסוציאליסטים. שוקע בערבים בקריאת ספרים וחוברות על מלחמת המעמדות ועל הריבולוציה העתידה לשחרר את העם משעבוד מלכות. ענין רב לו במאמרים על הסוציאליזם הציוני. לאביו הוא מקריא קטעים מכל מה שקורא. חיים בר שומע לדברי בנו ומערער עליהם. לפעמים מתווכחים האב והבן ונוגחים זה בזה. חיים בר עודנו סובר כי כל שינוי במשטר החברה טעון זהירות וגם סיעתא דשמיא, ואילו הבן מוכיח כי המושיע הוא הקולקטיב, כלומר המוני העם שיוכשרו על ידי מנהיגיו לנתק את הכבלים. ובשעות אלו של דיונים, כשפני הגברים לוהטים ועיניהם מפיקות ניצוצות גוברת והולכת הקירבה הנפשית בין האב והבן ובלבבות הומים לוחצים ידים לפרידה.

רק פעם קרה הדבר ומריבה עזה פרצה ביניהם. באסיפה רבת־עם התלקח הויכוח בין נואם ציוני שבא מקיוב לשם מכירת שקלים לקונגרס הציוני והרחבת תחומי הפעולה למען קרן הקימת לישראל ובין צעיר מקומי, המכונה לייבוש הסטודנט, שהיה חובב האידיאולוגיה של הסוציאליזם. חיים בר האזין לדבריהם, כשראשו מכונס לתוך זרועותיו. נדמה כי נרדם האיש, אך לפתע פתאום קם על רגליו, רץ לצד הבימה ופיו מפליט חרופים לסוציאליסט זה הדואג לשלומם של ההמונים שאינם בני ברית ואינו חרד לגורלם של אחיו הוא היהודים. והנה הופיע הבן וחסם בעדו את הדרך לבמה. „אסור להפריע לנואם" — צעק יעקב משה. עמדו האב והבן זה מול זה, כאילו אומרים לחלק מכות איש לרעהו. הבין חיים בר שצדק בנו ושב למקומו ולאחר שגמר הסוציאליסט את דבריו בקש חיים בר את רשות הדיבור ובשפה ברורה סתר את דבריו של הבלתי ציוני. לאחר האסיפה הלכו האב והבן בחשכת הלילה לבתיהם וברגע אמירת „לילה טוב" לא התאפק חיים בר וחבק את בנו בחזקה ובצעדים מהירים נכנס לביתו.

כשפרצה המלחמה גויס יעקב משה ולאחר ששה שבועות של אמוני צבא נשלח לחזית. הסתובב חיים בר בחנות ובשוק אבל וחפוי ראש. ללא אכילה רגילה ולילות נדודי שינה, נחלש גופו החסון, דהו פניו האדמונים שהביעו תמיד עז חיים וגבורה נפשית, וכפפה קומתו. דאגותיו לשלום בנו התישו את כחו. נדמה כאילו הזדקן חיים בר בלא עת ובשלהי הקיץ 1914 כשהגיעו ראשוני הפצועים לעיירה היה חיים בר יושב אתם שעות ארוכות ושומע לספוריהם על האירועים בחזית, על סבלם של החיילים היהודים ועל הטלת אשמת התבוסה בשדה הקרב על העם היהודי המחרחר ריב ומדון והגורם למלחמות. באותה שנה לא יצאו במחולות בבית המדרש בליל שמחת תורה. חיים־בר, שגלה משוש לבו, פסק, „אין רוקדין". ברוח עגומה עזב את בית הכנסת ובהכנסו לביתו מצא שם חייל

אוקראיני בן הכפר הסמוך, צולע על ירכו, שהביא מכתב מיעקב משה הנמצא בבית חולים צבאי אי שם בפולין. באסרו חג הסוכות יצא חיים בר לדרך בכיוון לאותו בית החולים.

עברו שבועות אחדים ואין ידיעה מחיים בר ואין שמועה מבנו יעקב משה. נעלמו האב ובנו ואינם, ושתי הנשים מתפרנסות בקושי, רוחן מרה, ועיניהן אדומות מבכי בלתי פוסק. בני העיירה שרובם ככולם נתונים במועקה נפשית ושבכל בית מרחפת העצבות, מציקה להם בכל זאת חידת העלמו של חיים בר. שואלים את הפליטים מערי הספר הנכנסים לעיירה שמא ידעו דבר על חיים בר, ותשובה אין.

עברו כחמשה חודשים למן היום שעזב חיים בר את העיירה. בינתים חלתה גיטל אשתו. כלתה, אשתו של יעקב משה, טפלה בחולה בשקידה ובחריצות. החנות נסגרה ולנשים אין פרוטה לפורטה. והנה בתחילת ניסן, עם התחדשות הטבע בשדה וביער, נכנסו לרחוב הראשי שני גברים, האב ובנו, כחושים ורזים, בגדיהם מטולאים, שערם פרוע ופניהם דלים. כשליווים גרי השכונה לביתם נודע הדבר שחיים בר חבוש היה בבית הכלא, ובנו, לאחר שיצא מבית החולים ורגלו הימנית קטועה, עשה ימים כלילות במשרדי קציניים שונים שיסייעו בידו להוציא את אביו ממאסר. על סיבת האסרו של חיים בר פשטו שמועות שונות: שבירת כלים ורהיטים בבית החולים כשאסרו עליו את הכניסה לחדר בנו הפצוע, סטירות גסות לרופא הצבאי שטפל בבנו, וכדומיהן. מכלתו של חיים בר למדו לדעת כי נאשם חיים בר בעוון מכות רצח שהנחיל לשני קציניים צעירים שתלשו את שער זקנו ופאותיו, קראו לו בשמות גנאי, כגון יהודי נבזה, יהודי ארור ממית המשיח, ואמרו להוריד את מכנסיו לשם בדיקה באבר המין.

ביום השבת, לאחר שברכו האב ובנו ברכת הגומל, נשא חיים בר נאום שבו מסר פרטים על מעשי השוד והרצח ביהודים שנשארו במקומות מושבותיהם באזורי המלחמה ופרש

לפני אחיו את רעיון ההתגוננות. הזכיר את מעשי הגבורה של „השומר" בא"י והודיע על אירגוני ההגנה השונים בערים אחרות. ואף שנטו לו בני העיירה אזנים קשובות ונמצא כמנין אנשים שנכונים היו לסייע בדבר, לא בוצע הרעיון עד עבור יום הזעם.

בינתיים התחוללה הריבולוציה וצעירים אחדים נשאו ברוח המהפכה הגדולה ועזבו את העיירה. חפשו תיקון לחייהם בערים הגדולות שבהן נסחפו בזרם החופש והדרור וגם יעקב משה ביניהם. ואף על פי שמכתביו לאביו היו מלאי תוכן ציוני, וגוללו את פרשת הפעולה באיגודי „צעירי ציון", היה חיים בר מתהלך סר וזועף ורוחו נוגה. מה שעשה הזמן הסוער לא עשה השכל הבהיר. לאחר חג הפסח תרע"ט עזב חיים בר את ביתו שנית. לאחר חקירה ודרישה נודע הדבר שחיים בר משוטט בישובי האזור ומארגן את הצעירים להגנה עצמית ויעקב משה בנו מסייע בידיו. למרות רגלו הקטועה מדריך יעקב משה את החברים באימוני יריה וכדומה. והנה סר לביתנו חבר סיעת ההגנה שעל יד טולטשין ומכתב בידו מאת חיים בר שבו בקש לאסוף תרומות כסף מאמידי הישובים שבסביבה לשם קנית מקלע. מסר לנו המוכ"ז שבשעת כשלון, כשחברי ההגנה מודאגים ומעוצבנים, מעודד חיים בר את רוחם בניגונים, ריקודים וסיפורי בידור. הצליח חיים בר להקים מקהלת מטיבי זמר ו„תזמורת" של שלשה בחורים המחללים בחלילים והיה כשתעטוף עליהם העצבות ועשו (ובראשם חיים בר) ב„להטיהם" המוזיקליים האלה והיתה רוח אחרת במחנה. ועוד מסר לנו „הרץ" שחיים בר מקריא לפני חבריו פרקים מהתנ"ך ומתרגמם לאידיש ולפעמים מדקלם גם משיריהם של המשוררים החדשים. לאחר שיעור ספרותי כזה שרים „בין נהר פרת" לביאליק ו„נטשו צללים" לטשרניחובסקי, ויש וינשאו צלילי השיר הנוגה ללרמונטוב, „אלך יחידי בדרך" (וויכאז'ו אדין יא נא דארוגו).

באסרו חג השבועות פרצו מחנות פיטליורא לישובים הקטנים בפודוליה. חלו קרבות ביניהם ובין יהודי ההגנה העצמית. חיים בר שנהג לחלק את גדודו לשני מחנות היה מתקיף את גדודי ההיידמקים בעורף ובנו חוסם עליהם את הדרך מלפנים. ספרו יודעי דבר שלאחר הקרב הראשון הבלתי מוצלח על יד ז'מרינקא גלח חיים בר את זקנו ופאותיו, משער ראשו השאיר בלורית קטנה, כמנהג ההיידמקים ולבש מדי חייל רוסי. שפתו האוקראינית עמדה לו בקושרו קשרים עם "הארחא פרחא" של פטליורא ועם איכרי הסביבה. נראה חיים בר כאיכר אוקראיני לכל דבר. וכך התידד עם אנשי הגדודים השונים וכשרכש ידיעה כלשהי על מקום הישוב היהודי שאליו פני הגדוד מועדות, הודיע מיד להגנה העצמית היהודית שבאותה העיירה, ושלח אליהם מספר אנשים משלו. מכאן שהיה סיפק בידי המגינים היהודים להסתער על השודדים ולהניסם. מעשי הגבורה של חטיבות ההגנה וביחוד אלה שהוקמו על ידי חיים בר הצילו ישובים יהודים שונים מהשמדה וכליון.

עם עלות השחר ב־י' בתמוז תרע"ט, כשגייסות טיוטיונוק התקרבו לעיירתנו, עמד חיים בר על המדרכה שלפני בית־הנתיבות בכפר טורבוב, משוחח עם אחד האכרים המחכה כמוהו לרכבת. חשש חיים בר שמא בשאלותיו החקרניות על הנעשה בסביבה יעורר חשד בלבו של האיכר. אך בן שיחו אמר לפי תומו שאנשי טיוטיונוק באים היום לואכנובקה או לזאזוב להרוג ביהודים. כמו זרם חשמלי השתפך בגופו של חיים בר. קפץ ממקומו וברוב התרגשות הפליט מפיו — אלך גם אני שמה.

עוד לפני שהגיע למקום מושבו בעיירה שמע חיים בר אנקות מעונים פולחים את דומית הבקר וראה את הפרשים הדוהרים בסוסים וחרבותיהם שלופות מתקרבים לככר הגדולה של מרכז העיירה. בסימטא המובילה מהרחוב הראשי לביתו מצא שני חללים, חלונות שבורים, כלי בית רצוצים שנזרקו החוצה — אך הסימטא ריקה מאדם. ידע כי התושבים יושבים

חבויים במרתפים או במקומות מחבוא אחרים. גיטל אשתו לא היתה בבית ומקומה נעדר גם במרתף. חיים בר נטל סל גדול במטבח ושם לתוכו את מנורות השבת, גביע כסף לקידוש, נעליה החדשות של אשתו ועורות אחדים שנשארו בביתו לאחר שסוגרה חנותו. זאת היתה הביזה של „השודד" חיים בר הלבוש מדי חייל העוזב את הסימטא ונחפז לככר השוק.

השוק המה מרוב חיילים, בני תערובת של קבוצות שודדים סחבו שקים מלאים שלל. יהודים אחדים, מוכים ופצועים, ישבו על הארץ וסביבם משמר צבאי. לפתע ראה חיים בר כי אחד ההיידמקים סוחב את בתו הבכורה של האדון פיינרמן, וצעקותיה של הנערה מחרישות אוזנים. לרגע השתררה מבוכה בנפשו אך עד מהרה התנפל על השודד והפילהו ארצה במכה חד פעמית. „הנח לנקבה הזאת, הרי היא שלי, כי ראיתיה בבקר כשהוצאתי מביתה את הטוב והמעולה (מראה באצבעו על הסל המלא שהוריד על האדמה) והיא הבטיחה להיות שלי" — צעק חיים בר. החייל הסבוא שוכב על הארץ, חוטמו נוזל דם, מסתכל בחייל חזק זה, סימן שאלה גדול מצטייר בפניו, משתדל לקום על רגליו וחיים בר מכהו שוב, לוקח את זרועה של העלמה ומביאה לתוך הבית. בחדר האורחים שוכבים פצועים פיינרמן ואשתו, והבת הצעירה נאבקת עם שני היידמקים הדוחקים אותה לדלת המובילה לחדר המיטות. עם כניסתו לחדר ובזרועותיו הבת הבכורה, נשתתקו הקולות שבחדר. חיים בר הוציא מכיסו אקדח ובקול אדיר קרא: „הניחו לה, יזוס מריה! שניכם תמותו אם תגעו בילדה צעירה זו שהוקסמתי מחינה ושהבטחתי לארשה". שני הרוצחים נעצו בחיים בר מבטי זעף, ניסו להעמידו במבוכה בשאלה חקרנית לאיזו חטיבה הוא משתייך ובקבלם תשובה מספקת יצאו את הבית. בעינים דומעות מהתרגשות, הודו לו הבנות וחיים בר שבלבו התגנב חשש שמא ישובו הרוצחים ואתם חיילים אחרים, מהר להורידן המרתפה אשר שם היה בור גדול סמוי מן

העין, מחבוא לעת צרה. מבלי לעזור לפצועים ומבלי להתודע אליהם יצא חיים בר את הבית דרך המבוא המוביל לסימטא. בעברו על יד ביתו של יוסל העגלון ראה חיים בר קבוצה של חמשה היידמקים דורסים ברגליהם שני יהודים. בזריזות מיוחדת התקרב אליהם וללא געירה הסביר להם כי שני יהודונים אלה חייבים לו כסף כי הרי רק לפני כשבוע ימים מכר להם פרה ועגל בבקרם בכפרו הסמוך לכאן, ואם יהרגו את הנבזים האלה יגרמו לו נזק רב. הלא רק כשהם חיים יוכלו לפרוע את החוב, במותם לא יוכל להשיג אף פרוטה. ההיידמקים העיפו בו מבטים בוחנים ואחד מהם שראה את סלו של חיים בר הציע לפניו למסור חלף היהודונים את הביזה שבזז. העסק נגמר בכי טוב. הרוצחים עזבו, ושני היהודים, משה סוחר הסוסים וחיים איצי האופה הוקמו בקושי והובלו לאחד הבתים שברחוב ההוא. היהודים תמהו למעשה הצלה זה וללא ידיעה כלשהי שגואלם הוא חיים בר נשקו את ידיו של „הגוי הצדיק" המציל נפשות יהודים.

לפנות ערב כשגדוד השודדים עזב את העיירה סר חיים בר לביתו והוא עיף וקשה רוח. גיטל אשתו שלא הכירתהו התחילה צועקת בחשבה כי אחד השודדים נכנס לביתה לשדוד ולהרוג. חיים בר בקשה שלא תצעק וספר לה על סיבת התחפשותו. גיטל בשמעה את קול בעלה התעלפה. חיים בר לטף את מצחה ונתן לה מים להשיב את רוחה. פתאם פרצה גיטל בבכי והודיעה כי נגנבו מנורות הכסף, הגביע לקידוש וגם עורות רבים. חיים בר השיב בנחת ודמע בעיניו: „פדיון, גיטל, פדיון. בחפצים יקרים אלה נפדו נפשות חיות של אחינו בני ישראל. כפרה, גיטל, כפרה, אלה הדברים הלכו לאיבוד וששה יהודים נכנסו לחיים".

בבקרי ברוסיה ב־1932 ראיתיו בעיר ברדיטשוב. פניו דלו, קומתו שחה והמבט החד המביע פקחות ניטל מעיניו. לאחר שיחה קצרה הבינותי שלאחר שמתו אשתו ובנו —

חייו אינם חיים. מפי מכירים ומקורבים שמעתי שבימי ה„יאר־צייט" עובר חיים בר לפני התיבה, קומתו זקופה, עיניו מתיזות אש־נקמה, ותפלתו בוקעת שחקים. הקהל מאזין בנשימה עצורה לקולו החזק המתגבר והולך והמפלס לו נתיב לכסא הכבוד. זמן רב לאחר תפלה זו מצביעים עליו ואומרים: „הנה האיש שבכי תמרוריו פותח שערי שמים וכל מלאכי השרת צווחים: אל הצל!"

ר׳ נתן המלמד

מצחו הרחב חרוש קמטים, זקנו ושפמו שזורים חוטי שיבה מכסיפים, גופו רזה, עיניו נוזלות ומשתעל תכופות — בעל מיחושים הוא ר׳ נתן המלמד. ועם כל זאת אינו מקפיד ביותר על עניני משמעת ומרשה לתלמידיו להשתובב בשעת הפסקה ולשוחח קמעא בראשיתו של כל שעור ובלבד שידעו ועל סכנת הבטלה ועל הטוב המוחלט הבא מלימוד מתמיד ומעיון רב, גם כשרוחו עגומה והוא גוער בנו האמנו בטוב לבו וידענו כי חיבה יתירה נודעת לו לכל תלמידי החדר.

בימי הסתיו הסגרירים כשהבוץ עמוק ובחדר קר, כי התנור אינו מוסק די צרכו והחזיה שמתחת לקפוטה העבה לא מחממת למדי את הגוף הרצוץ, היה ר׳ נתן מרבה להשתעל, מתעטש מפעם לפעם, עיניו מדמיעות, ריר פיו נוזל על גבי זקנו הארוך ובקול תחנונים מאיץ באשתו: „בריינדיל, כוס חמים, אולי? ולאו — בולבוס חם, מה?" —

וכשהיתה בריינדיל מביאה לבעלה בולבוס חם שקליפתו עודנה רטובה מהמים הרותחים, היו הילדים מפיגים על יצר הדיבור, עוקבים אחרי רבם בשעת אכילתו ומקשיבים לקול הלעיסה המשרה אוירה נוחה, יושבים בשקט ובשלוה על מקומותיהם ונהנים הנאה רבה מחוויה מענינת זו של הסתכלות

בלעיסת בולבוס חם בפה חסר שיניים. בלבות הומים רוחשים ברכה רבה לרבם החולה: — הלואי יבושם לך ר' נתן. כהכרת תודה לתלמידיו היושבים בשקט, היה ר' נתן לאחר ניגוב פיו וזקנו במטפחתו האדומה ואמירת ברכה אחרונה, מתחיל בסיפור אגדה או מדרש. הילדים מטים אוזן קשבת ומסתכלים בפניו של ר' נתן שלפתע קרנו אור וזוהר. שעה קלה היה הרב ותלמידיו נישאים מעל עולם המציאות המלא טרדות ודאגות, עני ומחסור, יסורים וחליים רעים ושוקעים בעולם של דמיון. קולו של ר' נתן הולך וחזק וגבורי האגדה נצבים חיים וכל עלילה ממשות היא ושמחת חג נסוכה על פני כל החדר. התעדנות זו נמשכת כשעה קלה וכתום הסיפור לובש ר' נתן צורה של אדם עסוק בענין רציני מאוד, ניגש ללימוד מתוך זריזות כזאת כאילו מתחרט על אשר בזבז זמן מה בדברי הבל. התלמידים גופותיהם מתנועעים אט אט לקצב ניגונו של רבם וברוח קשה נותנים דעתם לענין הנידון. מתוך רגשי חיבה והערצה למורם הם מבליגים על צערם, מסיחים דעתם מהאגדה המקסימה ומתעמקים בסוגיא קשה של הלכה.

ר' נתן לא היה נמנה בין החסידים וגם עם המתנגדים לא היה חלקו. היה מקטרג על הראשונים שאינם קובעים עתים לתורה וטינא בלבו גם על האחרונים שלבם יבש וניגון אין בפיהם. את הניגון אהב אהבה רבה ואף על פי שלא חננו אלהים בקול ערב, היה ר' נתן מרבה ברינה חרישית. וביחוד להוט היה אחרי החזנים המיטיבים לזמר ויודע היטב את זמירותיהם. וכשטוב לבו בכוס תה חם, היה פונה מפעם לפעם לאיציקל אשר שמש משורר בלהקת החזן בויניצה העיר ומבקש ממנו לזמר „כבקרת רועה עדרו" או לשיר חלק מ„ויאתיו כל לעבדך". כשמצליח המשורר לעשות את מלאכתו כראוי, צובט ר' נתן בלחיו כאות תודה על אשר השביעהו נחת רב בשירה הלוכדת את הלב.

פעם חלתה אשתו בריינדיל ור׳ נתן חשך עליו עולמו. קשה עליו הטיפול בחולה וקשה שבעתיים ההוראה בשעה שהיא, הטובה בנשים, שוכבת על ערש דווי ונאנחת. אין השעור הולך במישרים ועל המצח מופיעות טיפות זעה. וי לו לאדם הנראה לזולת בקלקלתו. התלמידים רואים בצערו ולבם קשה. והנה קם חיים הגדול שבחבורת התלמידים, בעל מידות טובות, הלומד את שעורו גם מחוץ לכותלי החדר ומצהיר בקול משכנע: „על דעת חבר התלמידים ועל דעת הוריהם הרחמנים מבקשים אנו ממך ר׳ נתן ליתן דעתך על חולי רעיתך. אנו לבתינו נשוב ואתה תשב על יד אשתך ובעזרת השם תחלים בקרוב. וכדי שלא יהא בזה משום ביטול זמן, יישב כל תלמיד בביתו ויהגה בתורה״.

קמו בני החבורה (כארבעה עשר מספרם וביניהם גם אני) וכאיש אחד עזבו את האולם הצר. לאחר שעה קלה סרה ל„חדר״ אמו של חיים ומצאה את ר׳ נתן מוסב על מיטת בריינדיל, מסתכל בפניה ומלטף שער ראשה. עד מהרה נכנסה במצוות הורי התלמידים שרה־בילה והיא, המנוסה בטיפול בחולים, השתלטה על המצב: הותקן המסך המבדיל בין חדר המיטות וחדר הלימודים, הוכנה ארוחה חמה לחולה, הוסק התנור, נאחו הקרעים בקפוטתו הבלה של ר׳ נתן, נכבסו כל הלבנים, והובאו לתוך הבית עצים וקש להסקה. למחרת כאשר נכנסו התלמידים לשעורם, היה ר׳ נתן לוגם כוס תה ורוחו טובה עליו. ראה את תלמידיו יושבים וספריהם פתוחים לפניהם, השתעל שעול קל, העלה משקפיו על מצחו ופתח פיו בדברי אגדה. היה קולו הולך וחזק, עיניו נוצצות כאילו חזר אליהם חן העלומים ותוך כדי הרצאת דברים קם ועל רגליו כאילו אומר לצאת במחול. מתקרב לר׳ נתן חיים, נותן קולו בשיר וממלא אחריו איציקל שקולו החד כקול צפור. ראשיתו של הניגון שוקט ואחריתו סוער. אחד אחד עומדים התלמידים בעיגול סביב רבם, מתעודד שלמה הקטן ומרים קולו ב„ונתן

לנו תורת אמת", עונים לעומתו חבריו "עוד הפעם, עוד הפעם, תורת אמת", מורמות הרגלים, מתגבר המחול, ור' נתן רוקד עם תלמידיו. מבעד הוילון נראים פניהן של בריינדיל ושל שרה־בילה, מסתכלות הן ומחייכות. ומי שלא ראה את הרבי ותלמידיו בשמחתם, לא ראה שמחה מימיו.

חיים הוא "הזקן" בחבורת התלמידים ואיציקל — הצעיר. אמו של איציקל אלמנה היא ומתפרנסת בקושי רב. זקופת קומה, שמלתה ומטפחתה השחורות מוסיפות לווית חן לפניה שאצילות נסוכה עליהם. יוחעים בני העיירה על עוניה ואין איש מעז להושיט לה יד עזרה. לא פעם צטטה "עבד לווה לאיש מלוה ושונא מתנות יחיה" לכל אשר הרהיב עוז בנפשו ליתן לה שטר כסף או מתנת שווה כסף. תופרת היא האלמנה שעות רבות ביום ובלילה, עבודתה מוצאת חן בעיני הנשים האמידות ובכל זאת תעמודנה על המקח ותשתדלנה לשלם בעד התפירה פחות מהמחיר הקבוע. אין האלמנה נרגזת. בטוב טעם תנהל הליכות ביתה. איציקל בנה סעד הוא לאמו. יוצא הוא לעיר הגדולה ויניצה באמצע אלול ושב הביתה באסרו חג הסוכות. אחד המשוררים המשובחים במקהלתו של חזן בית הכנסת הגדול הוא איציקל שחננו אלהים בקול דק ורך ושירתו כשירת צפרים. בשובו מויניצה עשרים וחמשה רובלים בכיסו. חנה, בתה בת השלש עשרה, עוזרת בתפירה ובעבודות בית שונות, ובהבאת הבגדים התפורים לבעליהם. אך נער חלש הוא איציקל. פניו חוורים, גופו רזה. חולה הוא במחלת מעיים ודרושים לו מזונות מיוחדים. פעם ישבנו ב"חדר" ואיציקל אומר את שעורו, ר' נתן יושב עצום עינים ושומע, ופתאום הפסיק איציקל בדיבורו, ראשו מט ונפל על גבי השלוחן. נבהל ר' נתן, האיץ בברייגדיל אשתו להגיש לו את בקבוק הייש, מזג לתוך כפו מן היין־השרוף והתחיל מורח את מצחו של איציקל במשקה החריף. אט אט נפקחו עיניו, ור' נתן חוגר אבנטו, מעמיס את תלמידו ועל שכמו. דומה כאילו נתחדשו

עלומיו וכחו רב, ובצעדים מהירים נושא את משאו לביתו של הרופא. כשאמרו הגדולים בחבורת התלמידים שיצאו אחריו לעזור לו כי רחוקה הדרך מה״חדר״ למעונו של הדוקטור, געד בהם ר׳ נתן. לא נתנם לגעת בו וצווה לשוב החדרה ולמסור בשמו לכל התלמידים שילכו לבתיהם. לפי השמועה רץ ר׳ נתן לבית המרקחת והשיג את סמי המרפא הדרושים, הוליך את איציקל לבית האלמנה וטיפל בחולה עד שעה מאוחרת בלילה, למרות בקשותיה של האלמנה שישכב לנוח והיא תשגיח על החולה. מסרו מפה לאוזן שמן היום ההוא היה ר׳ נתן נותן לאיציקל בכל בקר ״גוגל־מוגל״, מין משקה שבו מהולים דבש וחלב חם. משקה זה שתה איציקל מאחורי המסך ולא ידעו על כך התלמידים ואמו — לא כל שכן.

מעטות ידיעותיו של ר׳ נתן בעניינים חילוניים. גם בעניני מקח וממכר איננו מתמצא. מלאכת יד לא ידע והליצנים גורסים כי הכנוי ״מלמד״ הולמו יפה. ובכל זאת עוקב ר׳ נתן אחרי חדשות היום בעולם הפוליטיקה ובחיי הציבור היהודי. ואף שאינו מעיין בעתונות, רבות ידיעותיו על הנעשה והנשמע בעולם בכלל ובעולמנו היהודי בפרט. הרי מכתביו של יונה בנו, השוכן כבוד בוילנה ולומד תורה מגדולי הדור, כמאמריו של עתונאי מובהק. מלאים הם ידיעות על המתרחש בכל העולם. בשעת הלימוד מגיב ר׳ נתן לאירועים השונים בעולמנו ומתבל את דבריו במשלים ורמזים המבליטים את מרי השעבוד ואת הציפיה לגאולה. פעמם רבות יגולל לפנינו פרשת צרת ישראל. חסרי טעם הם החיים בגלות, היה אומר, ואפשר הגיע הזמן לשים לב לאלה המדברים על ישוב ארץ ישראל. זכורני כי בערב חג שבועות, כשניתן חופש לכל ילדי החדר, סר ר׳ נתן לביתנו ואמי זקנתי כבדתהו, כנהוג, במיטב מטעמיה. הפעם הציגה לפניו קערה מלאה לביבות ממולאות גבינה. הראה ר׳ נתן פנים צוהלות ותוך כדי אכילה סח לפי תומו: ״התדע בני, לביבות אלה שהגישה אמך זקנתך, שתחיה לאורך ימים,

נקראים „קרעפלאך", והלא תזכור שלפני זמן מה, בבואי לביתכם, נתנה לי סבתא בטוב לבה דברי אוכל הקרויים „קנישעס", וכשסר אני לדירתכם בשבת ובמועד תתן לי האשה הצנועה הזאת מנה של „קוגל" ולעתים תלעיטני בולבוסים שאהבה נפשי, הידועים בשם „קארטאפעל". ובכן, בני, ידוע תדע כי כשחיו בני ישראל בארצם הקדושה, איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו, היו מטעמים אלה ידועים בשמות „רפלאך" „נישעס" „עוגל" „ארטאפעל" וכו' וטעם להם כצפיחית בדבש. ואילו מיום שחרב בית המקדש ובני ישראל ניתנו בעול הגלות והשעבוד פג טעמם המיוחד של המאכלים האלה. לפיכך קוראים להם כ־רעפלאך ב„כף", הווי אומר, כמו „רעפלאך" של הימים ההם, כ„נישעס" — כמו „נישעס", והוא הדין במה שנוגע ל„ארטאפעל" ויש לקרוא „כ־ארטאפעל", ו„קוגל" קרי „כ־עוגל"... שכינתא בגלותא ובניו לא כל שכן, ואפילו הדברים שלכאורה ערבים לחיך, ניטל טעמם השלם והמלא..... כך, כך..... כי אין חיינו חיים..... עד שיבוא יום הגאולה..... יום הגאולה....."

וכך באה לידי בטוי ציוניותו של ר' נתן המלמד. ממנו ראיתי ולמדתי כי חיי גלות אינם חיים שלמים וכי יש לצפות לישועה ולחכות לגאולה. יש להאמין שתבוא הגאולה ויש ליתן יד לדוחקי הקץ — הציונים.

כשהגיעו ימי הפרעות באוקראינה והורי תלמידיו של ר' נתן, רובם ככולם סוחרים זעירים, נוכחו לדעת שהליכה בכפרים בחזקת סכנה היא, משום שגזלנים משוטטים על פני הדרכים ואיכרי הסביבה מביטים בעין רעה על יהודי סוחר, קטן והלך מספר התלמידים המבקרים ב„חדר". יושב ר' נתן מתענה ומתאנח, חש עצמו תלוש ואבוד ומהרהר ב„מאין יבוא לחמי". לא עברו ימים רבים ו„החדר" כמעט שהתרוקן. בני העיירה המבוגרים מודאגים מחוסר פרנסה, הקטנים מבקשים לעזור לגדולים, רבים מתלמידי ר' נתן חוזרים על הכפרים להשיג מעט חיטה, כוסמת וגריסין, בולבוסים, ועופות לשחיטה.

היודעים לדבר „גויית" מביאים לבתי האכרים מי צורכי תנעולת, לבנים תפורים וכובעים, ומי גפרורים ומעט מלח, ומוציאים משם ירקות, גבינה, ביצים ולפעמים גם תרנגולת.

קשים הם החיים. ר׳ נתן, ראשו שמוט על חזהו, מעמיק הרהורים ומתעצב בלבו. זה כבר למעלה משני שבועות שאינו עוסק בהוראה, יושב בחיבוק ידים ומחכה עד שיזדמן תלמיד. מעט האוכל שמביאים אליו אחדים מתלמידיו נותן ר׳ נתן לבריינדיל אשתו והוא עצמו אינו אוכל ומעמיד פנים כאילו אינו רעב.

ביום בהיר אחד מעמיס ר׳ נתן את הכסת היחידה שבביתו והולך בדרך הכפרה. אולי יזמין אלהים לו קונה שבמחיר הכסת יתן לו מעט מזון. סחור סחור עוקף הוא את בית היראה הנוצרי, מגיע לרחוב הגבירים, עובר את בית המרקחת, בית הדואר, משכנו של הדוקטור המוקף עצים וחבוי מעין רואה, ויורד לכביש העובר דרך השדות והמוביל לכפר. מהלך הוא בלאט. שואף מלוא חזהו אוויר שריחו טוב ומענג את הנפש. בהיותו כחצי פרסה מחוץ לתחומי העיירה, שומע מישהו מהלך מאחוריו. הופך ר׳ נתן פניו ורואה את חיים, והוא נושם בכבדות. לאחר שיחה חטופה על הסכנה הכרוכה בהליכה מחוץ לעיירה, מסכים ר׳ נתן לדעתו של חיים להכנס לביתה של הכפרית קראסנוסיילסקי הנמצא בקרוב מקום. נוטל חיים ממנו את הכסת ושניהם מתקרבים לחצרה של ה„גוייה" הצדקנית.

האשה קראסנוסיילסקי ידועה כידידת היהודים ואף על פי שבניה התחברו לגדודי ההיידמקים ואין ספק ששלחו ידם בביזה בישובי יהודים שונים, ממשיכה היא לבקר כרגיל בבתי מכיריה היהודים. מביאה להם מפרי העץ והאדמה ומחלב פרותיה, ויושבת שעה קלה בחנותו של ר׳ משה ברייגדיל׳ס ומגלגלת אתו שיחה על דא ועל הא. כשנכנסו חיים ורבו לפנים הבית מצאו שנים מבניה מוסבים לשלחן ואמם הורתם מגישה להם ארוחה. הביטו הבנים לאלה הבאים במבטי זעף וחמה ובמרוצה

ניגש הבכור והוציא את הכסת מידי חיים, הכהו על ערפו, הלם בראשו של ר' נתן וצווח לעזוב את החדר. בקשותיה ואנחותיה של האם שלא לנגוע לרעה בשני ידידיה נפלו על אוזנים אטומות. ר' נתן וחיים עומדים בתוך החדר מוכי תמהון ואינם זעים. קם הבן השני הלבוש בגדי קצין צבא, התנפל על שני היהודים, חלק להם סטירות גסות, פתח את הדלת לעומתם ומתוך בעיטות כבדות בגופותיהם גרשם החוצה. לא עברו רגעים אחדים והכפרית הופיעה על יד שני המוכים שצעדו בכבדות בחצר, הובילה אותם לצד האורווה, רתמה סוס לעגלתה הקטנה והכניסה לתוכה שני שקי בולבוסים, סל מלא ביצים וכד חלב חמוץ. כאשר הסתדרו שלושתם בעגלה והכפרית האיצה בסוס לזוז — נשמעו יריות. עמדו על יד הגדר שני הבנים, פניהם זועפים ובידיהם הרובים: „אם תסיעי את הז'ידים פחותי־הערך האלה, תכניסי לעיירה שני פגרים מתים כי נהרגם תיכף ומיד, למען תדעי שאסור לנהוג בהם כבאנשים מן הישוב". הבינה האכרית שאין ברירה אלא להורידם מהעגלה. העמיסה על שכם חיים את אחד השקים, העבירה את סל הביצים לידיו של ר' נתן, ובקול רך פנתה לשניהם לעזוב במהרה את החצר. נגשו שני הבנים הרוצחים לחיים, פרקו מעליו את השק, הפילוהו במהלומות ידיהם לאדמה והמטירו עליו את הבולבוסים מן השק. אחד אחד קולעים הם לשכמו, לראשו, לבטנו ולפניו. צעק חיים בקול חרדה ובקש על נפשו. צעקה הכפרית, ור' נתן ראשו סחרחר, משתטח על גופו של חיים והבולבוסים הנזרקים נופלים עליו. לאחר שתמו הבולבוסים ידו בו הרוצחים אבנים, וצחוקם פרא נשמע בחצר.

בשעה מאוחרת בלילה שבו השנים העיירה. ספר חיים התלמיד כי ר' נתן סחב אותו מחצר הכפרית לתוך הקמה שבשדה. למרות כאביו העצומים ופצעיו הרבים שזבו דם, השכיב ר' נתן את חיים על קפוטתו שפרש על האדמה וטפל

בו כאם רחמניה. לפנות ערב עם חשכה עברו השנים מהשדה לשבילים הצרים המובילים לשער העיירה.

לאחר מקרה זה היתה רוח אחרת במלמד הגמרא. מבקר תכופות באסיפות של צעירים ושומע לדבריהם ועל תוכניות של הגנה. נספח ל״אפיקורס״ קוניס ויחד אתו חוזר על פתחי נדיבים להניעם ליסד משמר הגנה.

באחד הלילות התנפלו שודדים על בתים רבים הנטויים בסמטאות הצרות. לא רחוק מהמרחץ הציבורי עמד ביתו של ר׳ נתן. איש לא ראה אימתי נכנסו לביתו של ר׳ נתן ששכב ער במטתו, וראה שמתוך העלטה הגיחו שני צלמי אדם ורובים בידיהם. אחד מהם ניגש לר׳ נתן. מקול צעקותיה של בריינדיל שהיתה גם היא ערה בלילה ההוא נקרש הדם בעורקים. ר׳ נתן כאילו הלמו השיתוק בכל אבריו. הפילוהו לארץ והכוהו באכזריות, חבטו על צלעותיו ותלשו את שערות זקנו — והוא שותק. תחת המזרון במטת בריינדיל היה פוזמק ובו מעות קטנות. בריינדיל מסרה את הכסף לידיהם. הדליקו השודדים נר והתחילו מחפשים כלי כסף וזהב. ועזרה להם בריינדיל בפתחה את המגירות והארונות. לאחר שחמסו את גביע הקידוש, מנורות השבת, כפות ומזלגות של כסף שקבל הזוג כשי לחג נשואיהם ואפילו את החנוכיה העשויה נחשת, עזבו את החדר. לאור הנר הכיר ר׳ נתן את שני בניה של פני קראסנוסיילסקי.

שכב ר׳ נתן במטה ימים רבים ופניו לכותל. השגיחו עליו תלמידיו השגחה מעולה. הביאו יום יום את הרופא שחבשו והשקהו סמי מרפא שונים. מעט מעט התחיל להתחזק. בל״ג בעומר הובילו אותו תלמידיו לחורשה שמחוץ לעיר שישאף רוח צח. במקום משופע שבחורשה ישב ר׳ נתן עטוף שמיכה, גבו נשען באחד העצים, תלמידיו יושבים סביבו, כולם שקטים, מסתכלים ברבם מתוך יראה ואהבה. כשראם בכך, העביר ר׳ נתן את ידיו הרועדות על זקנו ופאותיו, תר בעינים שטופות דמע את כל אחד מתלמידיו ופתח פיו בדרשה. דיבר על ארץ

האבות ועל הנביאים שקדשוה בחזיונות אל, על מרד בר־כוכבא, ועל עשרה הרוגי מלכות שמתו על קידוש השם, על חיי הגלות המרה, על גזרות ת"ח, על פרעות 1882 ו־1905, על ארץ ישראל המתחדשת ועל בניה השבים לגבולה, על השנאה ליהודים ועל הצורך בהגנה. „להגן על כבודנו, זהו צו השעה", קולו החלש הלך וחזק, עיניו הפיקו ניצוצות גבורה. כשסיים דבריו קם חיים ופתח בשירת „התקוה". קמו כל בני החבורה, התאושש ר' נתן ועמד גם הוא על רגליו. אחזו בו שני בחורים שלא יפול, חלילה. שר ר' נתן „עין לציון צופיה", ופתאום מעדו רגליו של רבינו. נפל ומת משבץ לב. פשטו תלמידיו את טליתותיהם הקטנות וכסו בהן את גופו. פרץ הקטן שבחבורה בבכי. השקיטו חיים ובקולות חדורי תקוה המשכנו בשירה: „עוד לא אבדה תקותנו, התקוה הנושנה".

ישעיה בוניש

משמאל לבית סבא עמד בית מגוריו של ישעיה בוניש, ולו חנות למנופקטורה. חנות זו ידועה למופת בנקיונה ובסידרה: סחורות בד ופשתה על השלבים התחתונים, אריגי צמר שונים, מכוסים סדינים לבנים על השלבים האמצעיים, ואילו גילולי המשי, הפליוש והסטין המרהיבים עין בגוניהם, על השלבים העליונים. בימי החול, השכם בבוקר, משפשף ישעיה את רצפת החנות, מנקה יפה את השולחנות, בודק בדיקה מעולה את כל הסחורה שתהא מגרה את עין הקונה, מסיר את האבק מעל זגוגיות החלונות, ולאחר כך ניגש לשולחן הקטן שעליו ספרי החשבונות ורושם בפנקס קטן כל אותן הסחורות שעליו להזמין מבריל הסרסור הנוסע לברדיטשוב לספק צורכיהם של לקוחותיו — חנווני העיירה. כשגומר עבודה זו, יוצא ישעיה החוצה לשאוף רוח. דומה שעמידה זו ברחוב גורמת לו הנאה רבה הואיל ומפעם לפעם פורץ ישעיה בצחוק. סתם צוחק הוא כאילו לבו טוב עליו. ולפלא הדבר הזה בעיני הבריות. עומד אדם לבדו, מבטו סוקר את החנויות השונות שברחוב, וצוחק. שאלו אותו פעם על מה ולמה יפרוץ בצחוק. ענה: רואה אני את החנווני יושבים בחוריהם ודואגים לגביית החובות שנתחייבו הקונים, ואילו אני, ישעיה, משחק לי מזלי באשר לקוחותי

משלמים בכסף מלא. אין תגרים אלה יודעים את אמנות הסחר. בטלנים הם ודיבורם בשפת הכפריים קלוש הוא ומעורר צחוק.

ואמנם נתמזל לו לישעיה שרבים מאיכרי הסביבה, לאחר שיפשפשו בסחורותיהם של שלשה או ארבעה חנוונים אחרים, יכנסו אל חנותו הוא. על נקלה ימצאו את מבוקשם, ישמעו להמלצותיו בנוגע לבחירה בין מיני הסחורה, יפיקו רצון מדבריו הטובים, מהלצותיו, בדיחותיו ומחמאותיו הנאות, יעמדו על המקח, כנהוג בכל מקום, ולבסוף יצייתו ויקנו את סחורתו. דומה כאילו חנוני זה, ישעיה, כוח של היפנוזה לו. כגברים כנשים מהופנטים הם כשעומד ישעיה לפניהם, דבש וחלב תחת לשונו, מטיף לקח לזקנים על אשר אינם שומרים על בריאותם ומפליג בשבחם של הצעירים על יופים וחסונם עד כדי הסמקת פנים. מניה וביה, מוכר להם ישעיה מסחורתו. נהנים הקונים והוא לא חסר.

אך ידעו מקורביו כי גם סיבה אחרת לצחוקו בשעת עמידתו על פתח חנותו. צוחק הוא על אשר הוא, ישעיה, שנולד וגדל בחווה קטנה שעל יד היער העבות בסביבת פרילוקי ושכל ימי בחרותו היה כאחד האיכרים לכל דבר, יהיה עוסק בפרקמטיא ויבלה את רוב ימיו בין חנונים הרחוקים מהטבע, שעולמם מעופש וחייהם חיי סרסורים ורוכלים. מי פילל שיהא הוא „המזיק", כפי שקראו לו בילדותו, כאחד מהם. מכאן שצוחק הוא לאורח חייהם של החנוונים הזעירים האלה ובעיקר לגורלו הוא לאחר „שנלכד בפח", ומנת חלקו היא הישיבה בעיירה קטנה זו שאין בה אפילו אוויר צח לנשימה. צוחק ישעיה על אשר נמצא גם הוא סגור ומסוגר בחנותו ומנהל את עסקיו כאחד מאותם החנוונים נמוכי הקומה, מעטי המעש שנידונו למאסר עולמים בחנויותיהם המלאות סירחה. מי פילל שהוא ישעיה שבא בסודם של אנשי חוסן וגבורה השקועים בחיק הטבע, שנשיהם, בנותיהם ובניהם חזקים ומוצקים כאותם האילנות שעמידתם איתן עלי אדמות, יצטרך לבלות

את רוב ימיו בחברת סוחרים ורוכלים, ששיניהם משחירות ונוקשות ואין בהם הכוח אפילו לשאוב מים מן הבאר ולחטוב עצים להסקה.

וכך היה הדבר, שנקלט ישעיה לעיירה ויהיה לחנווני. כשמת עליו אביו והוא עלם בן שש עשרה, אמו האלמנה התפרנסה בצימצום שבצימצום, שתי הבנות הגיעו לפרקן וישעיה בלי השגחת האב גדל פרא. מכרה האלמנה את נכסיה המעטים שקבלה בירושה מבעלה, עברה לעיירה ופתחה לה חנות לגלנטריה. הרווחים מהסחר בחנות לא היה בהם משום פרנסה ברווח. שלחה, איפוא, האלמנה את בנה יחידה ישעיה לירידים שיהא מוכר אותן הסחורות שליבות נשים חושקים בהן, כגון מסרקים, בשמים, קישורים, איקונין של קודש, אפרסמונים למשחה, חוטים ומחטים, יהלומים מלאכותיים, וכל מיני קישוטים לנוי. ישעיה, שהיה יפה תואר, תאווה לעינים, הצטיין בדיבורי חלקות והצליח לא רק בכיבוש לבבות של נשים צעירות אלא ובעיקר בעסקיו. כשמתה אמו, והוא בן עשרים שנה, נפגש ישעיה באחד הירידים בלאה, בת עיירתנו. בחורה נאה וחמודה, גבוהה וענוגה. נקשרה נפשו בנפשה. בפגישותיהם המעטות היתה צמרמורת עוברת בגופו למגע כף ידה. הימים היו ימי קיץ. באחד הטיולים כשהשעה היתה כשרה לשיחת לב ללב, החליטו לבוא בברית הנשואין. במוהר שהעניק אביה ללאה, הקימו בית שחדרו הגדול המרכזי נהפך לחנות קטנה למנופקטורה. ישעיה שדבק באשתו והיה מוכן לציית לכל משאלותיה, קבל עליו את גזר הדין, וכך נעשה לחנווני. וראה זה פלא: החנות היתה לו לאתגר. עשה מאמצים כבירים להשיג את הסחורות המושכות את לבות הלקוחות, בין נשים ובין גברים, היה דואג שחנותו תהא מצוחצחת ונקיה כדבעי, וכשנשא ונתן עם הקונים היה מלא כח עלומים ורוחו טובה עליו.

אך לא עברו ימים רבים וישעיה מרגיש שהאויר בביתו מתעבה והולך, אינו מוצא לו מנוח בחנות, לבו מתכוץ מקנאה

בגברים הכפריים המשוטטים על פני השדות והיערות, מתוך התרגשות הוא פורץ בצחוק היסטרי כאילו נד הוא לעצמו על חולשת ישיבתו בכברת קרקע קטנה בשעה שנפשו שואפת להידבק בטבע ולהיבלע בין הארנים והקמה שמחוץ לעיירה. בלילות הדוממים כשמתפכים החיים מנבכים סתומים שבנפשו יוצא ישעיה את הבית ורגליו מובילות אותו לכפרים הסמוכים. כשנודע ללאה כי בעלה נגרר אחרי אכריות צעירות הבליגה על צערה. לימים התעברה, וישעיה עודנו עוזב את הבית בלילות היפים, התעטפה עליה נפשה. ואף שהרגישה את הנהייה המתוקה של אשה מעוברת היו פצעי לבה עמוקים וקשים, בדומיה נשאה את מצוקתה. נולד בן זכר ויקרא שמו בישראל מנחם, על שם אביה המנוח. לאה שמרה על בנה כעל בבת עינה. ואמנם מנחם היה לה למקור נחמה ביגונה.

נקפו שנים. הבן גדל, הצטיין בכשרונותיו כתלמיד חרוץ וכשרוני. ישעיה הזמין שני מורים לביתו: מלמד גמרא, ומורה ללימודי חול. שניהם העידו נאמנה כי בחורון זה מח של גאון לו. קבלה לאה ברצון את הצעת בעלה לשלוח את בנם יחידם לגימנסיה. נשארה האם גלמודה ולמרות השינויים שחלו מנוהגו של ישעיה שהתחיל מדבר רכות אליה ולפעמים מראה לה סימני חיבה, היתה לאה, שהתגעגעה לבנה, מרבה לבכות ויוצאת מפתח חדרה רק ביום היריד כדי לעזור לבעלה. וכך התהלכה בחדרי ביתה שתקנית, בודדה ועגומה, נהגה פרישות מבעלה ואף התקינה לו מקום לינה בחנות. מבלי לחקור ולבדוק בדבר יחעה לאה על מעשי התעתועים של בעלה ועל הפרת אמונו בברית הנשואים. ובכל זאת קיננו בלבה רגשי אהבה לאדם זה.

באחד הערבים הסגרירים והגשומים כשאחר ישעיה לשוב הביתה, יצאה לאה לחפשו. כתתה את רגליה בין חצרות האכרים ומאחת הרפתות שמעה את צחוקו שהיה ידוע לה היטב. שבה לביתה רועדת מקור ורטובה מהגשם. למן הערב ההוא חל שינוי כביר במראה פניה. מי שראה את לאה בחיוורונה,

ביגון שבעיניה, בעמידתה הדלה ובדילדול כחותיה, ידע כי בריאותה לקויה. לא היו ימים מועטים ושיעול חזק מזעזע את גופה בקביעות. למן היום ההוא מבקר הרופא טשיקובסקי בבית ישעיה לעתים קרובות, ואף שחוליה של לאה גורם צער רב לישעיה, ולפעמים יושב הוא על ידה ומדבר אליה בנחת, אין שינוי ניכר באורח חייו. כשנוחה עליו רוח משובה עוזב הוא את הבית לבלות בנעימים שעה או שעתים בחברת איכרים ואיכריות.

במלאות חמש עשרה שנה לבנו יחידו והוא סטודנט מן המנין בכתה החמישית בגימנזיה, הבהילו את ישעיה ביום בהיר אחד לבית החולים שבליפוביץ. בנו חלה במחלת השחפת. הרופאים יעצו להובילו לבית הבראה ידוע באוסטריה, מקום הרים וכרמים. שם, אמרו לו, יוטב מצבו ויתכן שישוב לאיתנו. כשראה ישעיה את בנו שוכב במטה ופניו אל הקיר, חלפה רעדה בתוך בשרו ונפשו התכווצה. בעיניים דומעות כבש לו מקום על יד המטה ושעה ארוכה הסתכל בפניו.

ימים מועטים לאחר המאורע הזה נסעו שניהם לבית ההבראה. בדרך התודע ישעיה אל בנו מנחם שפניו הפיקו עצבון ויאוש. גלה הבן לאביו פרשה של חיים קשים ושל מחשבות נוגות. אמנם נפתח לפניו עולם חדש, ולבו רוחש כבוד ויקר לדעות החדשות על העולם ומלואו, אך מתמרמר הוא על יחסם העוין של התלמידים והמורים גם יחד לעם היהודי. ואביו, שלא חבב ביותר את בני עמו, בשמעו את דבריו של בנו הבין שלא צדק בהרימו על נס את הגוי החי מיגיע כפיו והשואב את חיוניותו מחיקו של הטבע וזלזל ביהודים הרוכלים שריחם רע ודרכם עקלקל. נזכר ישעיה באותם יהודים „נבזים" כשראם מתהלכים בחוצות העיירה בימי שבת ומועד, היתה לו רגשה שהנה איזו שהיא אצילות מרחפת על פניהם, כאילו באמת ובתמים מלווים אותם מלאכי השרת, ואז היתה רוח אחרת עמו. ועוד סח מנחם בנו כי שנאה זו ליהודים

בחוגים האקדמאיים לא נתנה מרגוע לנפשו. זוכר הוא היטב, ספר מנחם לאביו, את הבעת פניה של המורה לספרות רוסית שבכל פעם שפנתה אליו בשאלה רחף על פניה צל של בוז, כאילו אמרה לנפשה: מה ליהודוני זה בגימנסיה? דיבר כמו כן על אמו החלשה הנושאת בלבה תרעומות, שבודאי ידועות הן לאבא, ועל רגשי הסימפטיה שלו לאשה חולנית זו. הקשיב ישעיה לדברי בנו ולבו מתפלץ מרוב תוגה.

כשסדר ישעיה את בנו בבית ההבראה מהר לשוב לביתו. לכשנפרד ממנו ידע נאמנה כי אם לא ישנה טעמו עתיד הוא ליתן את הדין לבנו ולאשתו החולים. ואמנם כשדרך על סף ביתו נצנץ רעיון במחו שעליו למכור את כל הסחורה שבחנותו, לנעול את דלת הבית ולהסיע את אשתו לאותו המקום שבנו עתיד להחלים. לקח דברים עם לאה. גדול היה תמהונה כשראתה את פניו שכחשו וחוורו, וכשהסתכלה לתוך עיניו הדומעות שהפיקו צער. ידעה כי שרוי בעלה ביסורי נוחם.

כחודש ימים עסקו שניהם במכירת הסחורה שבחנות. מה שנשאר בחנות לאחר ארבעה ירידים של מכירה במחירים זולים שעל כך הודיע ישעיה לכל מכיריו בכפרים הסמוכים, קנה אחד החנונים בזיל הזול. את הבית נעלו ועזבוהו. כשישבו שניהם ברכבת, דומה היה לישעיה כי הנה אשתו לאה יפת תואר היא כבימים ההם שלפני הנישואין. נגולה אבן כבדה מלבו. למן היום והלאה, הרהר, יתקן כל מה שפגם בשבע עשרה שנות נשואיו. שאלה לאה לפי תומה — הבאמת הנך אומר ישעיה להזניח את ענין „השקצות"? נשק לה הבעל ולאה נרדמה בחיקו של אדם משונה זה.

עברו חודשים ותקופות. לאה ובנה שבים אט אט לאיתנם בבית ההבראה, וישעיה שולח את הכספים הדרושים להם במועד הקבוע. גם איגרות ומכתבים יריץ אליהם שתוכנן גורם להם קורת רוח. פעם בשלשה חודשים יבקרם ויביא אתו מתנות. על עבודתו ועסקיו לא ידברו, כאילו אין דבר זה מענינם

כלל. דבר אחד ידעו — מקום מגוריו הוא בעיר הגדולה אומאן. אך לא ידעו לאה ומנחם בנו כי ישעיה נודד ברחבי אוקראינה, כל יום ביריד אחר, שתוך תשעה ירחים סוחר סוסים היה ולו שני עוזרים מבני האיכרים, וכשחשד בהם באחד הירידים שגנבו סוס אחד למוכרו לאחד מיריביו, חקר ומצא כי אמנם כן היה הדבר, התנפל עליהם בחמה בוערת, ולאחר תיגרה שבו הוכה גם הוא מכות רצח, עזב את סחר הסוסים, ומצא לו משרה באחת החנויות הגדולות לתבואה שבעיר אומאן.

בעיר אומאן שתושביה היהודים מגיע לארבעים אלף, התיידד ישעיה עם אחיו של בעל החנות, יהודי בר־אורין, היודע גם רוסית על בוריה, ובהמלצת ידידו זה נרשם ישעיה לשעורי ערב לבוגרים שנוסדו מטעם האגודה הציונית. למד ישעיה בשקידה היסטוריה ישראלית, תנ"ך וספרות עברית ועשה חיל בלמודיו. אחד המורים למדהו בשעה מאוחרת בלילה רוסית וחשבון. קנה לו ישעיה ידיעות במקצועות אלה, ופעם הופיע על הבימה בנשאו נאום קצר על ערכה של עבודת אדמה ועל החיים החדשים בארץ ישראל. כשבקר בפעם האחרונה בבית ההבראה היה דיבורו מתון, שפתו האידית רהוטה, והליכותיו כאדם הבקי בנהג העיר הגדולה. לא היה קץ לשמחתם של אשתו ובנו. ישעיה הציע שיסעו שלושתם למעונו שבאומאן, ברם בנו יחידו טען שברצונו לחזור הביתה. שם במכורה, אמר, ייטב לו, וכן עשו. ברכבת המאיצה לגבול רוסיה נודע להם כי פרצה המלחמה. לקראת הידיעה האיומה הזאת פרץ ישעיה בצחוק. עמד צוחק באמצע הקרון ודברים אין בפיו. נבהלה לאה כי הכירה בעמידה זו ובצחוק זה אותו העינוי של נוחם וחרטה שלאחר מעשה. חרדה חרדה גדולה והתחילה להשתעל. נדהם מנחם ומהר לתמוך באמו. נהפך הששון לאבל. מודאגים ומתוחים באו לעיירתנו ונכנסו לביתם שעמד שומם למעלה משתי שנים.

כשנקרא הבן לשרת בצבא ושוחרר לאחר בדיקה ממושכה על ידי רופאי הרשות, כבר היה ישעיה בעיר גייסין כעובד בבית החרושת לעשיית נשק. כפועל המשרת את הצבא בהכנת כלי מלחמה חוב הגיוס אינו חל עליו. בשעות הפנאי כתב מכתבים ארוכים לבני ביתו שבהם פרש לפניהם את תוכניותיו לעליה לארץ אבות. בראשונה ידרים הבן לאודיסה. שם יחקור וידרוש על אוניות או ספינות העושות דרכן לטורקיה. בקושטא נמצאים רבים מיהודי רוסיה. ישב בקרבם עד שתבוא שעת הכושר ויוכל להפליג לפלשתינא. בדרכו לאודיסה יעבור דרך גייסין להפרד ממנו ולקבל סכום כסף להוצאות. התקוה התבדתה. הבן, הותש כחו מרוב דאגה ויסורים ומחוסר מזון טוב, ונפל למשכב. בקבלו את הידיעה על מחלת בנו התחיל ישעיה לבקש דרכים להפטר מתפקידו בבית החרושת כדי לשוב לביתו. יגע ומצא. נעץ את ידו השמאלית מתחת למכונה שמשחיזים בה את ראש הפגיון והשיר שתי אצבעות... טרם הועלו מזור הפצעים, וישעיה, שבינתיים קבל כתב אישור מהרשות על אי יכולתו לשרת בצבא, חזר לביתו. בעודנו נגש לפתח התחיל צוחק. בחדר פנימה גדל והלך הצחוק, וכשהתקרב למטת בנו היה צחוקו היסטרי. ראתה אותו לאה בכך, וברמז קל האיצה בבנה לדקלם אותו שיר רוסי שהרגיע את עצביו של אביו ושעורר בו חיוך קל. דקלם מנחם, הקשיב האב, ובחדר שררה אטמוספירה חדורת אהבה שאינה תלויה בדבר.

מעט מעט שבו החיים למסלולם. מצבו של הבן הוטב במקצת. ישעיה ולאה שניהם נוסעים לירידים והפרוטה מצויה. הרופא פוקד תכופות את הבן וחנה־ריבה משיגה להם שמנת וחלב התזונה ההוגנת, לפי פקודת הרופא. ירדה השלווה לביתו של ישעיה.

והנה רעדה הארץ. הריבולוציה הביאה תהפוכות במדינה ושמי אוקראינה התכסו בעננים שחורים. בלילות מחשכים נשמעים

קולות נהי. שכורי ריח דם משתררים רוצחים על ישובים יהודיים, חמס והרג בכל מקום.

בעשרה בתמוז תרע"ט, ביום הפרעות, התחבאו שלושתם במחבוא מיוחד שתוקן במרתף. שני פורעים מצאו את הפתח המוביל למרתף שהיה מכוסה בשטיח דק. המרתף שבחציו האחד נמצא הקרח המוכנס בימי החורף והמכוסה בסמרטוטים שונים וחציו השני מלא בולבוסים וחביות פירות כבושים, גרה את ייצרם של הרוצחים לחפש היטב בכל פינה ופינה. כשמצאו את המחבוא ובו השלשה התחילו מכים בהם. הרים האחד את הסיף ואמר להורידו על ראש הבן. חטף מיד ישעיה את החרב וכהרף עין הפציע את המכים. כשעלו מהמרתף פגשום במטבח שני שודדים אחרים. שניהם סבואים ובידיהם שקים מלאים חפצים שונים שגזלו. התחיל ישעיה צוחק. חשבו הסיקריקים שאומר הוא לבדחם ואלצו אותו לזמר ולרקוד. זמר ישעיה באידית פקודה ללאה להוציא מחולצתה את מעט הכסף שהצפינה. ועשתה לאה כמצוות בעלה. התנפלו השודדים על הכסף ובאותו רגע בעט בהם ישעיה בשארית כחותיו והפילם לארץ. ברחו השלשה לחצרו של הכומר הנוצרי, וניצולו ממות.

מצב בריאותו של מנחם הורע. גדול רצונו להלוות לצעירים אחרים שיצאו למקומות ההגנה העצמית, אך הרופא אוסר יציאה מן הבית. בשיחות הארוכות עם הבן מנחם, התמרמר ישעיה על רפיון ידים, על החורים בהם טומנים היהודים את פרי עמל כפיהם, על המחבואים הצרים לתוכם זוחלים אף הגברים החסונים. והוא ישעיה, שכחו רב להתנפל על המתנפלים, גם הוא בין הזוחלים, וקשה לו להבין איך זה שאלה הנרמסים ברגלים אינם עוקצים כעקרבים את הרומסים, ואיך זה לא קם בהם הרוח להאבק, ויהי מה. האם רק בארץ ישראל זוקפים קומה וברוממות נפש משיבים למכים כגמולם, ומדוע לא יעשו כך גם כאן? להרג או לחיות כבני אדם שלא משיחים גב וכופפים ראש בפני כל גנב ורוצח. עליו להיות עם אלה

המגינים על כבודם. ולא ידע ישעיה כי בדבוריו אלה גורם הוא צער לבנו ושלא במישרין מניע הוא אותו שלא לציית לרופא ולהתנדב לאיזה שהוא משמר הגנה. ואמנם, באחד הבקרים עזב מנחם את הבית. חפש ישעיה את בנו בכפרים ובעיירות שבסביבה ומצאו שוכב מת על אם הדרך בואכה פרילוקו. בשובו הביתה והוא צוחק, נטפלה אליו לאה אשתו ולא יכלה להרגיעו. באותו לילה קם משמר הגנה בעיירה תקין בן חבר אחד המזוין ברובה ובאקדח: ישעיה. בלילה השני נלוו אליו שני צעירים מזוינים אחרים, ולאחר שבוע ימים הגיע מספר שומרי הישוב שרובם מחומשים לתשעה עשר. בלילה אחד בחודש אלול הקיפו את אנשי ההגנה סיעה של סיקרים. פנו לישעיה בשאלה על מקום מושבם של הקומיסרים. ענה להם שאין קומיסרים בעיר הזאת. ועל השאלה „מי אתם" השיב ישעיה בגאון: שומרים. לאושרה של קבוצת השומרים מהרו הסיקרים האלה לעיר זאזוב לפגוש את מפקדם ולא נלחמו אתם.

היה יום ב' דחול המועד סוכות. גיסות חיילות הבולשביקים, בשובם מפולניה הסתערו על העיירה שלא היה בה שום שלטון. בבית משרפות היין השיגו חביות מלאות יי"ש, שתו ושכרו, ובהיותם סבואים התנפלו על בתי היהודים והתנקמו בהם תוך ששה ימים רצופים. גדול היה החורבן בישוב ונורא ההרס. הבעירו באש בתים רבים, הרגו באכזריות עשרות אנשים, הרסו מחסנים, חמסו חנויות והשתוללו ברחובות בשירה וזמרה. בבית ישעיה התקלסו באשתו ועינו גם אותו בעינויים קשים, ביום השלישי לפרעות השיג ישעיה סוס ודהר לוויניצה, העיר שחנתה בה בריגדה של הצבא האדום. לאחר גביית עדות שאכן הרוצחים מחיל המועצה הם, החליט ראש הבריגדה ללמד לקח את החיילים האדומים הבוגדים. בראש גדוד פרשים הקיף את העיירה. אחד הפרשים היה ישעיה. במהרה הצליחו להסיר את הנשק מהפורעים ולאסרם. אלה שסרבו הומתו ביריות. בין האסירים הכיר ישעיה את הרוצח שעינה את אשתו.

התנפל עליו ישעיה והמיתו. כשנודע הדבר לקומנדנט, גער בישעיה והתרה בו שלא יקח את השלטון לידיו. אבל ישעיה לא סר למשמעתו. חפש שעה ארוכה את האחרים שעוללו לו ולביתו. כשמצאם הביאם לביתו. התחננה לפניו לאה שלא ישפוך דם, אך ישעיה התחיל צוחק צחוק פרא שהדו נשמע למרחוק. כשהוריד את גרזינו על ראש אחד השודדים נשמעה יריה. ישעיה נפל פצוע אנוש. הקומנדנט עמד מולו, השיב את האקדח לתיקו ויצא את הבית. יצאה נשמתו בחיקה של אשתו. רגע לפני מותו נשמע שוב אותו הצחוק, הפעם חלש ורפה, שהשמיע ישעיה מימים ימימה.

יוסל העגלון

כשעולה יוסל על הדוכן במרומי העגלה, כובעו שמוט על מצחו וידיו אוחזות במושכות, לובש הוא תקיפות. פונה לאחוריו לראות אם הנוסעים יושבים במקומות המיועדים להם ואם המטען שמאחורי העגלה הדוק יפה בחבלים. מביט בשויון נפש לבריות הבאים לברך את בני משפחתם בדרך צלחה, ובהצלפת השוט מתניע את העגלה. כעגלון מובהק נוסע יוסל בלאט ברחובות העיירה וכשמפנה את העגלה אל דרך המלך מחוץ לעיר, מזרז הוא את סוסיו בשריקה וצריחה ובמכת השוט. כך עושה יוסל את דרכו לבטח עד תחנת הרכבת שבכפר טורבוב, מרחק שתים עשרה פרסאות מן העיירה. והואיל והרכבת באה ויוצאת השכם בבוקר ולפנות ערב, נוסע יוסל לטורבוב בימות החול פעמיים בכל יום. בימי החורף כשסערה מתחוללת בחללו של עולם ורוחות נושבות ביללה, או בימות הגשמים כשהבוץ מגיע עד לברכים וגלגלי העגלה נתקעים בתוך הבוץ העמוק או בתוך שלוליות המים העכורים, ויש סכנה שהחבילות הקשורות לאחורי העגלה תצנחנה ותתפזרנה — נוסע יוסל לתחנה רק פעם ביום.

יוסל — יהודי בריא ובעל קומה, עמידתו מאוששת, פניו שקויי דם וידיו הגדולות המיובלות מסוגלות לעשות כל

מלאכה. מכובד יוסל על הבריות על תום לבו ועל חוסן רוחו. לא בהכנעה ידבר אלא אומר מה שצריך להיאמר בלא חנופה. ואף שמשמיע לפעמים דברים קשים לאמידים שבעיר על אשר אינם סרים למשמעתו כשהבוץ עמוק ויש צורך לרדת מן העגלה, בכל זאת יודעים גם הם כי יוסל דורש טובתם.

בשבת ומועד, ימי מנוחה ושלוה, מעורב יוסל עם הבריות. מראה להם פנים צוחקות, מברכם „גוט שבת" ומועדים לשמחה, מצחק עם הילדים בחצר בית הכנסת, צובט בלחייהם ומראה לכל אחד סימני חיבה.

בביתו מטפל יוסל בשתי בנותיו ובבנו יחידו ברוך ובחסד. מסביר להם פנים, מרעיפם נשיקות, מביא מתנות לכל אחד ומרבה לשוחח אתם על שדות מרחב, יערות עבותים, אנשים גבורים המניסים רוצחים, סוסים המבינים לשיחת עגלונים, וכדומה. תשומת לב מיוחדת ניתנת לבנו מרדכי — הוא הבכור — הבן יחיד, גבה קומה, תלתלים שחורים לראשו, פניו סגלגלים ועיניו מבריקות בניצוצי גבורה. במוצאי שבת מבלה אתו יוסל שעה ארוכה באורווה ומסביר לו את האנטומיה של הסוסים, נהגם, מהותם, ומלמדו הלכות בעל עגלה. בימות הקיץ בשובו מטורבוב לפני שקיעת החמה, יוצאים האב והבן רכובים, עושים את סיבובם שלוש פעמים ויושבים בין הקמה לנוח ולשוחח. מרדכי מאזין ללקח אביו ולפעמים, כשמוצא סתירות בדבריו, מעיר לו על כך, מבלי להעמידו על מגרעותיו. יוסל מבליג על צעדו שבנו אינו נזהר בכיבוד אב ובכל זאת הערותיו של מרדכי גורמות לו קורת רוח רבה.

כשגדל הבן נלווה אל אביו בנסיעותיו. בנוכחותו השתדל יוסל שלא לצעוק על נוסעיו ולא להשתמש בקללות וגידופים כשהסוסים נתקלים באבן או ברגבי אדמה חרושה ומטים את העגלה לחריצי הדרך. מפעם לפעם מוסר יוסל את המושכות לידי בנו, מסתכל בשרווליו המופשלים ובשרירי הגמישים ומהרהר

בעולם הגדול שלתוכו יצא בנו בימים הקרובים. מי יודע מה ילד יום, אך אין לדאוג, — לא יאבד.

ואף ששבע נחת מבנו יחידו כנער חרוץ ומסור לעבודתו, גדול היה צערו בשל בערותו. חוץ מאמירת תפלות והנחת תפילין לא ידע הנער דבר. עוד בהיותו ב„חדר" התלוננו המלמדים שהילד אינו מקשיב בשעת השעור וכי דעתו נתונה לענייניים של מה בכך. היה יוסל מקווה כי ברבות הימים ילמד סוף סוף מרדכי קצת חומש וידע לעבור על פרשת השבוע, אך לא כך היה הדבר. כל עשתונותיו של מרדכי נתונים לענייני סוסים ועגלות.

באחד מימי הסתיו המעוננים שרכה לה העגלה דרכה בקושי. שקעו האופנים צמאי הזפת בבוץ ואחד הסוסים המושכים את המשא בשארית כוחותיהם, צנח ורבץ בתוך הבוץ. יוסל הצליף בו בשוטו פעמים אחדות אבל הסוס לא נע ולא זע. מרדכי שלא היה פותח פיו להעיר איזו שהיא הערה לאביו העלולה להישמע כעין ביקורת על מעשיו ושמטבעו שתקן היה — קפץ מעל הדוכן ובקול שאינו משתמע לשני פנים, צווח: „חדל אבא"! ביקש מרדכי את הנוסעים לרדת מהעגלה ולסייע לו להוציא את העגלה מהבוץ. הסתכל יוסל בנוסעים הממלאים את פקודותיו של בנו מרדכי ועוזרים לו, מי בכתף ומי בזרוע, ואף האשה היחידה שבין הנוסעים נותנת יד (עזרה, בשאתה בזרועותיה אחת החבילות, ובכוחות משותפים הזיזו את העגלה. הסוס המכוסה הבל, נשף בעוז וקם על רגליו. העגלה זזה ממקומה ויוסל יושב על מקומו, בנו על ידו, מביט לתוך עיניו לדעת אם כועס עליו אביו. צחק יוסל בקול רם, צחקו כל הנוסעים שהכירו בקירבת הנפש בין האב לבנו והנסיעה לתחנה נעמה (על כולם. למן היום ההוא נתהדק הקשר בין שני העגלונים האב והבן, גדלה האהדה ורבה האהבה.

לא עברו ימים רבים ויוסל הכניס לתוך חצרו כרכרה קטנה (דרושקה בלע"ז) רתומה לסוסה אחת. „שלך" — אמר

יוסל למרדכי — „הנה מרכבה ובה מקומות לשלשה אנשים, מן היום הזה והלאה, תהיה גם אתה לבעל עגלה" וכך נעשה מרדכי לבעל בעמיו, יוצא ובא לתחנת הרכבת וארבעה נוסעים בעגלתו, נופף את השוט באויר בשמחה וברינה כשהוא מסב כפעם בפעם את ראשו לעבר הנוסעים וזורק אליהם חיוך מלבב.

כדי לגרום לאבא נחת רוח, שכר לו מרדכי מלמד שישב אתו שעה אחת וילמדהו חומש, נביאים, וקרוא וכתוב בשפה הרוסית. עשה מרדכי חיל בלמודיו ותוך שלוש שנים היה ל„למדן". בני העיירה כינוהו בשם „העגלון האינטלגנט", ויוסל גאה בבנו „הלמדן — העגלון". שקידתו השפיעה על אביו. יוסל מנסה לעיין ב„עין יעקב" ויודעי דבר סיפרו מפה לאוזן שאותו מורה של מרדכי מלמד גם את אביו.

כשהגיע תורו לשרת בצבא קיבל מרדכי על נקלה „כרטיס כחול" — הניתן לכל בן יחיד להוריו ומשחררו מעבודת צבא, במשרדים לשרות צבאי שבעיר המחוז נפגש עם צעירים בני גילו. התחבר לאחד מהם שהיה חבר ב„בונד" ולמד בשקידה את מישנתם של הוגי הדעות של התנועה הסוציאליסטית. עשה מרדכי בעיר הגדולה כשני חודשים. בפעם הראשונה בימי חייו פגש סטודנטיות, נוצריות ויהודיות, שהרבו לדבר על המהפכה הסוציאליסטית שעתידה לבוא. התאהב באחת מהן והיא לא השיבה אהבה לחיקו. היו אלה ימים קשים למרדכי. לפני עוזבו את העיר נכנס לחדרה להיפרד ממנה. הצעירה הנוצרית נזפה בו על אשר העז לבוא אליה מבלי שיקבל הזמנה לכך — „ז'יד פארכאטי" — (יהודי משוחן) — אמרה בכעס, „צא מכאן"! עייף ורצוץ, לבו בוכה במסתרים, התהלך מרדכי ברחובות העיר. במוחו מתנצחות שתי דעות: לשוב הביתה או להישאר בעיר המחוז ולנסות לתהות על דבר האנטישמיות שפגעה אף בשכבות האינטליגנציה הסוציאליסטית. עליו לדבר אליהם בחסד או בשבט. עליו לדעת ולהבין למה קראה לו סוניה בכינוי האנטישמי, ז'יד (יהודון). כלום פשה הנגע גם בקרב הסוציא־

ליסטים, אלה שחולמים על גאולת האדם באשר הוא אדם? ואם כך הדבר, הרי צדקו חבריו באיגוד „צעירי ציון" שאין סיכויים לחיים נורמליים ליהודים היושבים בגלות. במוחו של מרדכי נקבו הרהורים קשים. כנראה, אמר בלבו, שהריבולוציה אינה צופנת ליהודים אלא צער ויסורים, שהרי אם גם בחורה כסוניה הנמשכת אל הסוציאליזם שיביא שויון בין אדם לאדם — לועגת לנו, הרי שבשעת משבר יהיו מוכנים גם הללו להמיט עלינו שואה, לא פחות מהמוני העם הפשוטים האנלפביתיים. השנאה המחלחלת ליהודים מכה בסנוורים אפילו את הסוציאליסטים.

ביום המחרת שתה מרדכי מכוס התרעלה בלגימה גדולה. הוא פגש ברחוב את ידידו סטיפן בחברתה של סוניה. סטיפן זה היה מלהיב לבבות בנאומיו והיה מסביר פנים למרדכי לאחר האסיפות בשעה שמסר לידיו עלונים מהפכניים להפצה בין התושבים היהודים. כשברכו מרדכי בשלום והושיט לו את ידו, אמר סטיפן בקול געֶרה — „אל תבלבל את מוחה של סוניה, — ז'יד ארור — אל אלה משל היהודים תלך". הכה בו מרדכי בחזקה והפילו לארץ. צעקה סוניה. נאסר מרדכי וישב בבית הסוהר שבוע ימים, עד שבא אביו ונתן מתנות למפקד המשמר והביאו הביתה.

כחודש ימים לאחר שובו לבית אביו, והוא עודנו נתון בסבל הימים בברדיטשוב, פרצה המלחמה ומרדכי גוייס עם בני העיירה האחרים בעלי „הכרטיס הכחול". כשנשלח לחזית לאחר שלושה חדשים של אימונים צבאיים, נסע ברכבת העוברת דרך שדות פודוליה המוכרים לו. לבו של מרדכי נרגש והומה. חושב על בית הוריו, על עגלתו, על חבריו, מציץ בחרדת נפש לעבר השדות הידועים עליו ויודע ברורות כי מתקרבת הרכבת לטורבוב. הוא ניגש לדלת הקרון. יצא וקפץ כאילו עוקצו נחש. עם דמדומי הערב הגיע לבית הוריו וחיכה באורווה לבוא אביו. החליפו דברים האב והבן ובאותו ערב הובל מרדכי

לבית יאוודוכא „הנותנת בחסד" ובמרתפה ישן שינה עמוקה. יאוודוכא הסכימה להחביאו בתנאי שישוב לחזית לאחר שינוח ויראה את אחיותיו ואמו. למרות שנאתה לקיסר ולגנרלים, היא טענה, שאין לצעיר כמרדכי להיות מוג לב ולחיות חיי עכבר הנחבא בחורים. מרדכי שבעמקי לבו ונפשו רחש אהבה ליאוודוכא ולא פעם חלם עליה אף בהקיץ, השיב לאיכרית היפה כי אינו פחדן, אלא שכשעברה הרכבת בסביבות עיירתו ובראותו את השדות ובתי האכרים הנטויים בערבה נתעוררו בלבו געגועים לכור מחצבתו, ולא קמה בו הרוח להישאר בין החיילים. עד מהרה קבל יוסל בשביל בנו כתב מאת הרופא המקומי המעיד שנפל מרדכי בשגגה מחלון פתוח שבקרון הרכבת ונפצע ברגלו. לא עברו ימים אחרי שובו ליחידת הצבא נשלח מרדכי לחזית ועשה בה למעלה משנה. השתתף בקרבות רבים, מדליה ניתנה לו מאת השלטונות, ושבועות אחדים לפני תום המלחמה נלקח בשבי על ידי האוסטריים.

בשבי התקרב מרדכי אל אחד הקצינים שהתייחס אליו בחיבה. סיפר הקצין למרדכי על ילדותו בווינה, על הוריו שהיו יהודים חרדים, על אמו שלימדה לנגן על פסנתר ושסירבה לקבל תלמידים בשבת, סיפר לו על באי ביתם, יהודים מרוסיה ומגליציה, מפולין ומליטא, שהיו ציונים נלהבים ומהם גם שהיו מקורבים לד"ר הרצל. מרדכי הקשיב קשב רב לשיחות הקצין. מעט מעט למד מרדכי קרוא וכתוב בלשון הגרמנית, ובלילות היה מכין את שעוריו בהתמדה רבה. במרוצת הזמן קרא ספרים שונים על העם היהודי ועל הציונות. בין השבויים היהודים היה סופר עברי צעיר מז'יטומיר שהתרועע עם מרדכי. שניהם חלמו על עלייה לארץ ישראל.

באה המלחמה לקיצה ומרדכי שוחרר מן השבי ושב לבית הוריו. יוסל ששמח לקראתו, נוכח לדעת ממבט ראשון כי חל שינוי כביר במרדכי בנו. פניו כחשו, גופו רזה, עיניו מביעות תוגה, דבורו איטי, וכל ישותו אומרת זרות. נפל רוחו

של יוסל ובאחד הימים כשיצאו הבנות מן הבית ואשתו עסוקה במטבח, ישב בקצה מיטתו של מרדכי ושאלו: „ומה לעתיד?" הביט עליו בנו בעינים נבוכות וענה „אבא, לא סוסים ולא עגלה". נדהם האב. חשך עליו עולמו. בנו אינו אותו מרדכי, הנער העליז הרוכב על סוס כקוזק ממש. דומה כאילו לעת זקנתו לא יירש מרדכי את מקומו על דוכן העגלה. — „ומה תעשה?" — שאל יוסל. — „אעלה לארץ ישראל". — היתה התשובה. לא הבין יוסל את משמעותה של תשובה זו וחזר על שאלתו. „לארץ ישראל" — סח לו מרדכי — „לאותו מקום שם נקברו האבות הקדושים שעליהם למדנו ב„חדר" ואשר שם מתחדשים חיים יהודיים". סטר יוסל על לחיו של בנו. היתה זאת הסטירה הראשונה למן היום שגירש המלמד את מרדכי מ„החדר", ויוסל שחרה לו הדבר עד מאוד היכה את בנו מכות רבות. ניקוו דמעות בעיניו של הבן הצעיר. קם על רגליו ניגש לאביו וחיבקו בחוזקה. ישבו שניהם בחדר שעה ארוכה ומרדכי הסביר לאביו את מישנתה של הציונות. ואף שלא הבין יוסל די צורכו את כל דברי בנו, בכל זאת ירדה השלווה על נפשו, כי הרגיש שצדק מרדכי בהחלטתו. כשנגמרה השיחה יצא יוסל מן החדר בלי אומר ודברים. ואף שרוחו סערה ידע ברורות שלא נפגמה הקירבה הנפשית שביניהם.

והנה נפוצה השמועה על המהפכה בפטרבורג ובמוסקבה. הגיעו הימים הטובים לכל תושבי הארץ הרחבה והגדולה. אחווה וריעות בין אדם לחבירו. אפילו היהודים התחילו מאמינים כי הנה בא היום ונתאחו הקרעים ביניהם ובין העם שבקרבו הם יושבים. בד בבד עם האירועים האלה הגיעה הידיעה על הצהרת בלפור. המו הלבבות ולא היה קץ לשמחה. מרדכי עסוק כל יום וכל שעה. מרבה בביקורים באסיפות, משוטט בין היישובים היהודים, מתווכח עם הבונדאים, נואם נאומים נלהבים על החובה הקדושה לגאול את העם מגלותו וכו'. יוסל תוהה, ראשו עליו סחרחר. שואל את בנו שאלות רבות

ושונות והלה מסביר לו בלשון קלה ובשפה ברורה. יוסל מדבר רבות עם נוסעיו, חוזר על אלה מדבריו של בנו שנחרתו בזכרונו. הנוסעים תמהים. הפך יוסל לאינטליגנט ממש. דומה שבין לילה צמחו לו תלתלי שמשון.

עד מהרה באה ההתפכחות משכרונם של ירחי הדבש. ההמונים בכפרים ובערים כאילו הקיצו מתרדמתם. שגאתם ליהודים מבצבצת ועולה. מעשי ההשתוללות הפרועים גוברים מיום ליום. בעיירות תכפו ורבו הביזה וההרג. התאונות בדרכים היו בגדר מעשים שבכל יום. חיילים אוקראינים שערקו מן החזיתות נודדים ממקום אל מקום ומתנפלים על נוסעים יהודים. אנשי „המאה השחורה" של האינטליגנציה הנוצרית מסיתים את ההמונים לפרעות ביהודים. מחריפה והולכת התעמולה לנקום ביהודים. ייסודם של מועצות בולשביסטיות מקומיות, שעם חבריה נמנים יהודים אחדים, משמשים עילה נוחה לבעלי „הפרוות ההפוכות", לאיכרים המתקוממים והגייסות השונים של האוקראינים להאשים את היהודים באהדה לקומוניזם ובהשתתפות פעילה בהפצתה בכל רחבי רוסיה. שונאי ישראל משכבר הימים מכשירים את הקרקע לפרעות, שאט אט מתפשטות בתחום המושב. מצבם של היהודים הולך ורע מיום ליום.

היה יום מעונן וקר. יוסל שהיה מצונן באותו יום, שלח את בנו להסיע בעגלתו לתחנת הרכבת חמישה נוסעים. כשהתקרבה העגלה לכפר טורבוב נשמעו מבין עצי החורשה יריות. התחילו הסוסים במרוץ פרוע, ומרדכי שהיה עסוק בבלימת מירוצם, לא הבחין מיד שארבעה רוצחים סבבו את העגלה, שנים חלצו את המגפים של הנוסעים והריקו את כיסיהם ושנים פישפשו בחבילות ובמזוודות. כשראו הפורעים כי שללם לא רב, התחילו מתעללים ביהודים בבעיטות רגל ובמהלומות הרובים. התנפל מרדכי על הגדול שבחבורה, הוציא את אקדחו, ירה פעם באויר ובשניה מול חייל אחר שאמר להוריד את חרבו על ראש אחד הנוסעים. בינתיים באו למקום הטורפה שני איכרים

צעירים שעבדו בקרבת המקום. התחילו גם הם מכים ביהודים. התלקח הקרב. נהרגו שנים מהשודדים ושלשה מהיהודים וביניהם מרדכי.

כשהובאה לעיירה גופתו של מרדכי זעק יוסל זעקה גדולה והתעלף. ימים רבים התאבל על בנו. בבוקר אחד לבש את בגדי החורף, נפרד מאשתו ומבנותיו ויצא את העיירה. שמועות רבות ושונות נפוצו בסביבה על מעלליו של יוסל. אמרו כי אירגן כנופיה של בריונים יהודים ובכל לילה יוצאים אלה ממחבואם ביער ופוגעים באנשי חיל העורף של קלגסי פטליורה שהשתוללו כחיתו טרף. סיפרו כמו כן כי השיגו הבריונים בביתו של בעל אחוזה עשיר, שטרות „קרנסקי" בני חמשים ומאה רובל, וחילקו את הכסף בין וועדות ההגנה בעיירות שבמחוזי וויניצה וברדיטשוב. מגבית ועדות מפי בן הנפח שבעיירה זאזוב, נודע כי יוסל היה מבעיר תבערות בכפרים והציל בתים שיושביהם פורעים בישובי היהודים. נפוצה כמו כן השמועה שיוסל ואנשיו נכנסו לבית מרזח שבאחד הכפרים הסמוכים, לקחו את הנשק מידי פורעים שהתחפשו לחיילים „אדומים", הרביצו בהם מכות נאמנות ושני המפקדים נאסרו בחבלים והונחו בקרבת מקום ל„שטאב" של האדומים. ואמנם עשה יוסל את כל הדברים האלה. כשהגיעה השמועה על מעלליו נתפס על ידי המיליצייה הקומוניסטית שבוויניצה העיר ונאשם בעוון קונטר־רבולוציה. בעת המשפט נתגלה הדבר שנלחם יוסל בהיידמקים, אויביהם של הקומוניסטים ונקם את נקמת בנו ההרוג. כששוחרר לאחר חודשיים של מאסר, נפל יוסל לערש דווי.

כשבא הרב לבקרו, סח לו יוסל כי כשהורידו את גופת בנו לקבר, נדר בלבו לשלם לרוצחים כגמולם עשרים מנה. ואמנם נהרגו בידו ובידי אנשי חברתו כעשרים איש מגייסותיהם של סוקולוב, טיוטיונוק וההאטמן גוליק. והעיקר שניצלו מכף הקלע עשרות יהודים עוברי דרכים. בקול חלש סיפר על

הרפתקאותיו והעיר, שכל אימת שבני חבורתו נלחמו ברוצחים היה הוא, יוסל, צועק בקול רם: „תמות נפשי עם פלשתים" והיתה קריאה זו מעודדת את רוחם של חבריו שנלחמו בגבורה על כבוד עמם. ולאחר כל תיגרה הרהר במרדכי בנו שלא נלאה לעורר את העם ולדרבן את עסקני הציבור שיגבירו את העליה לארץ ישראל. כשגמר את דבריו הוציא יוסל מתחת לכר שק קטן ובו שטרות כסף רבים ומסרן לרב. ביקש בכל לשון של בקשה שיעזור הרב באירגון חיל ההגנה ושישתמש בצרור הכסף לתכלית זו. ועוד ביקש, שייקרא גדוד ההגנה על שמו של מרדכי בנו. שמע הרב לדבריו של העגלון ובקול חנוק מדמעות הבטיח לעשות כרצונו של הגוסס. יצאה נשמתו של יוסל בקדושה ובטהרה. באו כל טובי העיר ללוותו, והרב הישיש אמר קדיש לזכר נשמתו של הלוחם האמיץ.

קוניס האפיקורס

יסק בוריסוביץ׳ קוניס מקיוב היה רואה חשבונות באחד משני הבנקים שבעיירה. איש קל תנועות, בעל מבט חד וחודר, הדור בלבושו, זקנו מגולח, משקפי פנסנה לחוטמו, נעליו מצוחצחות, ועניבה ורודה לכותנתו הלבנה ושכמיה תלויה לו מאחורי ראשו שפרופה לו לפנים, מעשן סיגריות מן המין המשובח, וכולו אומר: איש הכרך. מדבר רוסית רהוטה ומסוגננת ומתבל דבריו בפתגמים ובמשלים. מדקלם בטוב טעם משירי פושקין, לרמונטוב ונדסון, וגם משירי פרוג יקריא לפעמים כשנוחה עליו הרוח. כשהבנק סגור, מצוי קוניס בבתי הנגידים שבנותיהם פורטות על פסנתר וקוראות רומנים כתובים רוסית. בערבים משחק קוניס באשקוקיה עם הרופא הפולני, עם הרוקח היהודי, או עם הכומר המקומי. לעתים יבלה בביתו של בעל בית החרושת ליי״ש, יהודי אמיד, הנושא ונותן עם בעלי האחוזות שבאיזור. ובמוצאי שבת יסור לביתנו לשתיית תה. מאזין לניגון „אליהו הנביא״ ולקולות המסתלסלים ב„אל תירא עבדי יעקב״, ולסתם ניגונים של סבא המושרים בכיסופי געגועים במוצאי שבת. אנו הילדים מסתכלים בפניו של קוניס היושב על יד השולחן המואר באור המרטט של העששית ומשתדלים לתהות על מהותו של אורח זה, לפי שיהודי בן כרך כמוהו לחידה

הוא לנו. לאחר שסבא מסיים את זמירותיו בשמעת קריאתו של קוניס בשפה הרוסית: „איאוסיף מוסייאביטש, זאמייטשא־טיילנא!" (יוסף בן משה, הרי זה נפלא), מסב לצדו של אבא ואט אט מגלגל שיחה אתו. מדברים הם רוסית ואף שקשה לנו להבין כל מה שנאמר, מתברר לנו מתוך דבריהם שמדיינים הם בשאלות העומדות על הפרק: עניני חברת מפיצי השכלה, נאומיהם של נציגי היהודים בדומא, הקונגרס הציוני, האנטישמיות, וכדומה. נפסקת השיחה לרגעים אחדים בשעה שאני ואחי עולים על המטה, ואבא וקוניס נכנסים להקשיב ל„קריאת שמע" ולברכנו בליל מנוחה. קוניס מחבקנו, דומה לנו שעיניו מזילות דמע, אומר לנו בקול רך, חדור רגשי אהבה משהו שאינו מובן לנו, ושב בלווית אבא לחדר הגדול לשתיית תה. אבא היה אומר לנו שקוניס אדם טוב הוא, אוהב הבריות, הלומד להכיר מקרוב את בני עמו.

בימים הראשונים לבואו מקיוב היו הבעלי בתים שבעיירה רוגזים ורוגנים בשל העדרו של קוניס מתפילת ציבור בשבת, ועל הליכתו ברחוב בגילוי ראש, וראו בו יהודי מתבולל ואפיקורס גמור. ברם, משהוסבר להם שיהודי זה מומחה גדול בענייני בנקאות, ומהלכים לו בין מנהלי העסקים הגדולים, ובהיותו בקיוב היה עוסק בצורכי ציבור באמונה, הניחו לו לקוניס לנהוג מנהג בן כרך מובהק. לימים נודע הדבר שקוניס זה סירב להמיר את דתו כשהיה עליו להירשם באוניברסיטה. התחילו אנשי העיירה להתייחס אליו באהדה, ביקר וברגשי חיבה.

בימי האביב, היה קוניס מטייל בשדות, נהנה מזיו שחקים ומציצי העצים הרעננים שריחם משכר. נפגש הוא לפעמים עם קבוצת הצעירים המתאספים מחוץ לתחומי העיירה, מהם רבולוציונרים, ציונים, ניהיליסטים וסתם חולמים. נעימה לקוניס חברתם של אלה ולבו נמשך אלהם. ביניהם אברהם, שערו תלתלים, עיניו נוצצות בזוהר עלומים, חיוכו שופע חן וכל ישותו אומרת רוממות. דבק בו קוניס ושעות ארוכות

ורבות מאזין לשיחו של צעיר מחונן זה. תמצית דבריו — עלבון האדם היהודי. „מימיה הראשונים של האנטישמיות המודרנית עד לפרעות בקישניוב" — טוען אברהם — „כל אימת שאירעו פרעות וטבח ביהודים, היה יחסה של האינטילי־גנציה יחס של אדישות מוחלטת. ועד היום הזה מביטים אנשי האינטיליגנציה על היהודים כעל איזה קיבוץ מסתורי שיש לו כוחות על־אנושיים לעשיית הרע". וכך היה אומר אברהם: „שנות שנאת ישראל כשנות הגלות הן. למן היום שפסקו הנוצרים שהיהודים הם שצלבו את המשיח, גדלה והלכה השנאה אליהם בכל ארץ שקבלה את הדת הנוצרית, וכל זמן שדת זו תהא השלטת, תהיה השנאה ליהודים (ממיתי המשיח) מושרשת בלבם אפילו באותן השכבות שאינם מייחסים חשיבות יתרה לדת. ובייחוד גדולה וחזקה האנטישמיות בחוגים השונים המתנגדים למהפכה סוציאלית, והם מלבים את האנטישמיות כתחבולה מובהקת להסיח את רוגז ההמונים מן הממשלה הכושלת בהאשמה שהיהודים המהפכנים הם החותרים תחת עצם קיומו של השלטון הקיים. וכך גם היום, בעת שהסוציאליסטים שואפים לכבוש את העולם כולו, מנצלים את האינטיליגנציה היהודית להפצת הרעיון הסוציאליסטי מצד אחד, ומצד שני מסיתים את המוני העם להילחם בבורגנים והמנצלים היהודים. בכל תקופה ותקופה היו היהודים השעיר לעזאזל. מאות בשנים היינו העלובים שבעמים. אין תחבולה אלא להגן על כבודנו בכוח הזרוע. אילו היו כל העשירים משלנו עוזרים לציונים בסכומים עצומים לשם הגירה המונית לפלשתינה, ולשם הכשרת הקרקע לקליטתם, היינו יכולים להתאחד לעם גדול וחזק, ולעמוד על נפשנו בכוחותינו אנו. אין עתיד לחיינו כעם מפוזר ומפורד. רק יציאת מצרים חדשה תחדש את חיינו, ורק על ידי כך יימחה עלבונו של האדם היהודי".

מרוגש כולו, מאזין קוניס לדברים. בלבו חיבוטי מצפון ויסורים גדולים. הוא מתמרמר על עצמו על אשר אדיש היה

לגורל עמו המסכן, על אשר הלך שולל אחר האשליות והמלל הריק של הליברלים הנוצרים, וטחו עיניו מראות את הקדרות שבחיי אחיו, מצד אחד, ואת הלא־איכפתיות של בני העלייה לאנטישמיות, מצד שני. נזכר באותם הימים כשהלך לבית הספר העירוני למסחר שבקיוב. היו בכתתו ארבעה תלמידים יהודים, שלאחר שעמדו במיבחן התחרותי, נתקבלו למוסד החינוכי כתלמידים מן המנין. אחד מהם היה בן־עיירה קטנה בתחום המושב ושמו יהודה, ובשפה הרוסית „איודא". היתה המורה להיסטוריה רוסית פונה אליו בשאלותיה ומטעימה את שמו באותו ההיגוי הידוע לנוצרים הפראבוסלבים כשמזכירים בתפילותיהם את יהודה איש קריות הבוגד. היו עיניה מביעות חמת נקם וקולה ספוג רעל, והבחורון היהודי עומד לפניה בדחילו ורחימו, ברכיו רועדות, כאדם שאין לו מנוס מהגורל, כיהודי הסובל מירושת עברו. שלושה חודשים עברו עליו במצוקה זו, ולאחר שלא היה בו הכוח לשאת בסבל, עזב את בית הספר ושב למקום מגוריו. אף הוא, קוניס הבלונדיני, שהיה מקובל על הסטודנטים הנוצרים, הרגיש בכל זאת בשנאה הכבושה המפעפעת בלבותיהם של מוריו ורבים מחבריו. וכשאירע פעם ונזלו טיפות דיו מעטות על חולצת חברו היושב לימינו, קרא הלה בקול ענות חלושה: „ז'יד פארכאטי", ובשעת ההפסקה אפפוהו סטודנטים אחרים והכוהו מכות קשות. אביו הסביר לו אז בפעם הראשונה את משמעותה של האנטישמיות הרוסית, ויעץ לו להבליג על צערו ולהמשיך בלימודיו. היה מרסן את זעמו בכל פעם שהציקו לו, ועשה את עצמו כאילו לא שמע את ההלצות הפוגעות בעם היהודי שהוא אחד מבניו. אלה היו הימים שבהם התקרב אט אט אל אחיו היהודים גרי שכונת פודול שבקרבם התהלך בכל עת מצוא.

מבקר קוניס בביתנו בערבים גם בימות החול. אבא מקריא לפניו מאמרים מ„השלוח" ו„הצפירה" ומתרגמם לרוסית, מרצה לפניו על מעשיהם של בני „העליה השניה", מספר לו

על הוויכוחים בקונגרסים הציוניים ונותן לו צידה לדרך — את גליונות השבועון „רזסווייט". קוניס סר לבתיהם של ר' ישראל קוזריז, יעקב ש"ץ, ואברהם יהושע השוחט, ומרבה דברים אתם על תורת הלאומיות ועל חלום הציונות. באותם הימים נקשרה נפשי בנפשו. שעות ארוכות יושב קוניס על ידי, ילד בן אחת עשרה שנה, מפציר בי לדקלם משירי ביאליק ולהקריא לפניו פרקים מישעיה וירמיה. משתדל אנכי לתרגם קטעי קריאה לאידית ולרוסית קלוקלת, וכשנכנסת לחדר אחותי הבכירה עוזרת היא על ידי. עומד קוניס כתלמיד בפני רבותיו, פניו מביעים תמהון, מבטו עובר וחולף מפני האחות אל פני שלי, וחוזר חלילה. פיו נפתח למחצה, כאילו חוזר הוא על ניבים ועל חצאי ניבים, פעם מתיישב על כסא ופעם קם ועומד על רגליו מול הקורא, ויודע אני שלבו הומה והולם.

באחד מטיוליו עם אחותי הבכירה סיפר לה על חוויותיו השונות בקשר עם פעולותיו בין ילדים אסופים של פדגוג עברי ידוע, שלימד את הילדים האלה תנ"ך והיסטוריה עברית, שממנו למד גם הוא ראשי פרקים בתולדות עם ישראל, על מכיריו מחוגי המתבוללים שהתרחקו ממנו כשנודע להם שיוצא ונכנס קבוע הוא בבתיהם של דלי העם, בעלי המלאכה ששכרם מקופח, ופושטי היד שלמראה ילדיהם הרעבים מתפלץ הלב.

פגישותיו עם משכילים ציונים נעשו לשיגרה. דבריהם מלאי הערגה והכמיהה לארץ ישראל הסעירו את רוחו. שעות ארוכות היה שותה בצמא כל ניב וכל הגה שנפלטו מפיהם. וכשקנה לו אברהם „הפילוסוף" שביתה בחדרו ושניהם עוסקים בקריאה ובשיחה, היה קוניס משיח בשקט על מקורה של אותה שמחה שגאתה בלבו מדי דברו עם אלה החולמים על גאולת העם והארץ. בין תלמידיו של אותו פדגוג עברי שהתידד עמו היתה ילדה בת עניים סמויה. נתעוררה הילדה בהיותה בת אחת עשרה שנה לאחר שהשקצים בעיירתה פצעו את פניה וראשה באבנים חדות ובמכות. היתה הילדה שומעת לשעורים

העברים ומשתדלת לזכור קטעי שיר ופסוקי נבואה. לעתים היתה מדקלמת מהשירים בקול רגשני כאילו מתכוונת לגלות רחשי לבה באוזני השומעים. ולפעמים היה קולה רפה, כאילו בא ממרחקים, קובל וטוען, וכל הגה סימן שאלה בו. נדמה כאילו מביעה הילדה את צערה הרב על שניטל ממנה מאור עיניה. פעם דקלמה את השיר „על השחיטה" לביאליק, ופיה מפליט אנחות שבר, גופה רועד, ואט אט מתפרץ מגרונה הבכי. התרועע קוניס עם הילדה והיה לה לאח. מביא לה מתנות, מטייל אתה ושומע לשיחה. כבר בגיל זה היתה הסמויה פוסלת ומבטלת את החיים בגלות. בארץ ישראל, היתה אומרת לו, לא יהיו בזויים חיינו, וגם לי יוטב. קרני החמה השופעים חום ונועם יחדרו לתוך עיני ויפקחום. בתוך עמי אשב, ונוף הארץ יכניס שלווה לנפשי. כשמתה מתאונת דרכים התאבל עליה ימים רבים, והשקיע עצמו במעשים של מה בכך, בידור ובידוח, כדי להרחיק מזכרונו את דמותה של הילדה.

פרצה המלחמה. לא עליזים הם החיים. הידיעות המתקבלות מן החזיתות אין בהן כדי להשרות שמחה. לא היתה הפתעה בזה כאשר הגיעו לעיירה הפליטים היהודים וסיפרו על סבלותם. קוניס, שאינו מוצא מנוח לנפשו, עוסק בהגשת עזרה. חדרו המרווח ניתן למשפחת פליטים. הוא עצמו מתגורר בבית מכירו הרוקח. ידידיו הנוצרים מתרחקים ממנו. כשנפגש אתם ומתחיל לדבר על עינוייהם של הפליטים, נתקל הוא במבטי זעף ובאמרות שמשמעותן בלי ספק נובעת מאנטישמיות מוסתרת. רק יאוודוכה, האיכרית היפה, הנמצאת בחברת חבריו הצעירים, מבינה לדבריו. פעם אמרה לפי תומה שעם מחוסר אדמה מתחת לרגליו הוא העם היהודי ומשום כך אין לו אחיזה בארץ רוסיה למרות מאות שנות מגוריו בה, הוא סובל ראשונה בשעת מהפכה והוא החרד לכל עלה נידף.

קוניס דואג ליום המחר. רוחו עגום ופניו קודרים. בלילות נדודי שינה מנקרת השאלה במוחו: ומה לעתיד?

בינתיים התחילה תקופת הגיחה מהחזיתות. חיילים, בלוויית שודדים מקומיים, מתנפלים על עוברי דרכים ועל יהודי הכפרים, חומסים ושודדים. קוניס חרד לקראת הידיעות האלה ולבו מנבא לו רעות. הוא מתפטר ממשרתו בבנק ועוזב את העיירה. משוטט הוא בעיירות במחוזי קיוב ופודוליה ומארגן ועדות עזרה לפליטי המלחמה. לוקח דברים עם עסקנים צבוריים על אפשרות יסוד הגנה עצמית. בעיר פרוסקרוב, בשובו מאחת האסיפות בשעה מאוחרת בלילה וכנופיות ארחי־פרחי מכים אותו מכות רצח, מריקים את כיסיו, חולצים את נעליו ולוקחים את בגדו העליון, דופק קוניס על דלתו של בית שבאחד מחלונותיו נראה קרן אור. מסרבים להכניסו, וקוראים לו „ז׳יד". כאוב מהמכות, רועד מקור הלילה, משרך דרכו למעון ידידו שבטבור העיר. לאחר שחבשו את פצעיו מתברר שנדבק במחלת הטיפוס. ידידו שומר עליו, רופאים מומחים מטפלים בו, באותם ימי המחלה לומד קוניס בשקידה עברית וקורא בשפה הרוסית מאמרים רבים ושונים על הציונות. בימים אלה כותב קוניס לאביו על יעודו לעזור במיטב יכלתו במילוי תעודתם הקשה של הציונים.

האירה לו השעה בגולוביניסק, עיירה המאוכלסת באלף ושתי מאות משפחות יהודים, שם נפגש עם זקן יהודי מנכבדי העיירה, שיסד את „ההגנה" היהודית בשנת 1905, כאשר משברי הפרעות שטפו עברו במקומות רבים שבסביבה. יהודי זה שהתייחס בחיבה לקוניס סיפר לו על מעשי ההגנה שהצילה את גולוביניסק מפרעות. „אם אין אני לי — מי לי", אמר בלבו קוניס. מה שעשו יהודי גולוביניסק ב־1905 יש גם לעשות בימים אלה. אירגונם של קבוצות הגנה בכל יישוב יהודי — צו השעה הוא. עליו, איפוא, לעשות מאמץ כביר כדי לבצע רעיון זה. לשם כך עליו לנהל תעמולה בין ראשי הקהילות וביחוד בין בעלי המלאכה והצעירים. שוב מתחיל קוניס להתהלך בישובי היהודים, עושה ימים כלילות בעבודה ממושכת ומתמדת לכיבוש לבבות לרעיון ההגנה. במשך ימים

רבים ניטלטל ממקום למקום. מזגו הרגוע הפך לרתחני וסוער, כאילו דם חדש נוזל בעורקיו.

הימים המשיכו בדהרתם והביאו בכנפיהם את המהפכה. כאשר כבשו האדומים את השלטון והוכרזה חנינה לכל העריקים מהצבא, התלקחה מלחמת האזרחים בצורה פרועה. היהודים השנואים על יושבי אוקראינה מאז ומתמיד, קיבלו מכה אנושה ואיומה. המון שודדים ורוצחים, שריח הדם עלה באפם, הגיחו ממאורותיהם, הציפו שטחים גדולים עד שהיו למבול על הארץ. סכנת מות רחפה על פני הישובים היהודיים. פטליורה שתפס את השלטון באוקראינה, ניהל את המאבק ב"אדומים" והתחיל את מלחמתו ביהודים במעשי שוד ורצח.

נדודיו הרבים של קוניס טבעו חותם חדש במהלך מחשבותיו, ברגשותיו ואפילו בדיבורו. ראו ידידיו ומוקיריו שאדם זה חלו בו שינויים שהוא עצמו לא הכיר בהם. מדבר אידיש מסורסת, קורא עברית בעזרת חבריו היודעים את השפה, מבקר בבית הכנסת בשבתות ובמועדים, נואם בפני הקהל על הציונות, מתיידד עם בני דלת העם, מיסד שעורי ערב לבוגרים, ומסביר פנים לכל אדם יהודי.

במקומות רבים כבר פרץ הפגע. יהודים מסתתרים בערימות של תבן, זקנים מוכים גוססים, נערות קטנות נאנסות ויהודים הרוגים מתגוללים בשדות ובדרכים. בעיירה קטנה, בורשטשאנובקה, הקרובה לסקבירה, ארגן קוניס קבוצה של מגינים מאיכרי המקום, חמשים ושנים איש, וביניהם שלשה עשר יהודים, חיילם לשעבר. השמירה עלתה בדמים מרובים. שבועות אחדים הגנו על הישוב, אך כשהתקרבה הפלוגה של חיילים אדומים לעיירה, ברחו חברי ההגנה האכרים ונספחו לסיעה של רוצחים מאנשי פטליורה. כשעזבו האדומים את המקום קמו "המגינים" הנוצרים והתנפלו באחד הלילות על בתי היהודים, בזזו ושדדו, הבעירו בתים וכל יהודי שמצאו השליכוהו אל האש. מעשה זה דיכא את רוחו של קוניס והניע אותו למאמצים

כבירים אחרים. בשלשה ישובים הקים משמרות הגנה יהודים. בכל לילה כשהתגנבו שודדים מקומיים לבתים העומדים בריחוק מקום מן הישובים, הצליחו אנשי ההגנה להבריחם. קוניס נמצא בחברתם ומעודדם בנאומיו הנלהבים. פעמים רבות עומד גם הוא על המשמר ורובה בידו. יפים הלילות. הדממה שגיבה. על פניהם של החברים רשומה נאמנות ומסירות. שלווה גדולה נסוכה בנפשם. קוניס רואה בהם את בני המכבים שלא ידעו פחד. לבו טוב עליו באשר בזכותם של גבורים אלה קרוביהם ומיודעיהם ישנים בבטחה. אך תפוס הרהורים קוניס שואל את עצמו: האין לייסד סיעות הגנה עצמית בכל העיירות הסמוכות? ושוב נודד קוניס ממקום למקום, נמלך בדעתם של טובי העיירות, ובחמשה ישובים חדשים מיסדים חברות להגנה עצמית.

כשנודע לקוניס על הפרעות שהתחוללו בעיירתנו, מיהר שמה ומצא כי הצטידה כל העדה לדרך לעיר ליפוביץ, מהלך עשרים וחמש פרסאות. מחנה גדול מוכן לעזוב את העיירה ולברוח מנוסת חרב. שלשים וששה איש נפלו חלל ביום הפרעות. הטבח נעשה בידי חיילות טיוטיוניוק. בין ההרוגים היו ארבעה מידידיו הטובים שהוקירם והעריצם. הבתים והחנויות נשארו פתוחים הואיל ונחמסו כליל. ראה שהעדה הגדולה בורחת בלי סדר ובלי פיקוח. ילדים נתקלים בגדולים, זקנים נשענים על מקלותיהם, נשים צווחות ובוכות. אכרים מהכפר הסמוך מאוהדי היהודים מתחננים לפניהם שישארו בעיר ויחזרו לבתיהם. מבטיחים בשם ישו להגן עליהם. אך תושבי העיירה לבם נמוג מפחד ולא שמים לב לדברי האכרים בעלי החסד והרחמים. קוניס עומד נדהם למראה עיניו. מנסה לדבר על לבם של ראשי העדה ולהשפיע על הקהל שלא יעזבו את העיירה הפקר, ואין שומע לדבריו. כשמתחילה התהלוכה רואה קוניס את יאוודוכא, האיכרית הצעירה, מסבירה לו פנים ומראה לו על שתי עגלות רתומות לסוסים שבעליהם האכרים מוכנים להוביל את הפעוטות והזקנים לליפוביץ. קוניס נוטל ממנה את שני

הילדים הקטנים ומושיבם בעגלה. מבין קוניס כי יאודוכא היא המגייסת את האכרים לרתום את עגלותיהם ולהסיע את הבורחים. ואמנם כעשרים עגלות הופיעו בתוך מחנה הנודדים. עזבו האכרים את עבודתם והובילו בעגלותיהם כמאתים ושלושים יהודים למחוז חפצם.

קוניס לא נלווה לבורחים. נשאר בעיירה, התהלך בין החורבות נכנס לבתים שדלתותיהם פתוחות לרווחה, ראה פה ושם חולים שלא היה בהם הכוח לעזוב את ערשם, או ישישים שקצו בחייהם. הלך לבית הקברות וראה את קבר האחים שבו נקברו חללי הפרעות, וביניהם גם אבא שנפשו קשורה בנפשו. בלב נשבר נכנס לחדרו ההרוס. הכלים שבורים, המיטה ריקה, הכרים והמזרון אינם, ספריו קרועים ופזורים בכל פינה ואף החלונות שבורים. שם צעדיו לבית הכומר. ששה בחורים יהודים פצועים המלוכלכים בדמם שכבו על הרצפה באחד החדרים הצרים. הכומר החביאם באותו יום השואה. ירד קוניס למרתף שנראה כמחסן לכלי כסף ונחושת, בגדים ושמיכות — רכושם הדל של יהודים בעלי מלאכה שאותם חיבב הכומר חיבה יתרה. קוניס משוחח עם הכומר, מספר לו על עמלו ועל תלאותיו, על פרשת העינויים בכל יישובי היהודים, והכומר שומע ועיניו דומעות. איכרי המקום — אומר הכומר — ישמרו על רכושם שנשאר בעיירה, שומרים לעשרות נצטוו להשגיח בעין פקוחה, ואלהים ירחם על שאר הישובים. נטל קוניס ברכת פרידה מן הכומר, אחד מחסידי אומות העולם, ובצעדים מהירים הלך לדירתו של ר' ישראל הלמדן המשכיל.

הישיש שכב במטה, משקפיו על חוטמו ועיין בספר. שמח ר' ישראל לקראת קוניס, הזמינו לשבת על ידו ובקול רפה פרש לפניו את תמציתה של הבעיה שהכבידה על לבו ושלא נתנה לו מנוחה. „מכבד אפיקורסים יודעי תורה אני" — אמר, „חבל שידיעותיך בתורת היהדות מעטות וקלושות. מחבב אני אותך על טוהר לבך ועל ידיעותיך במשנת הפילוסופיה של

הגויים. רואה אני שספקות רבים אוכלים את לבך. מתקרב אתה אל עמך והנך נעשה לאוהב ישראל, אך קשה לך להשלים עם הרעיון שעם זה הוא בחיר אלהים. גם לי קשה ולבי עלי דווי. בחירה זו לסבל כה גדול ולעינויים כה רבים, מאי קא משמע לן? לחכות יום יום לביאת המשיח? ועד מתי? ומה אם יתמהמה עוד מאות בשנים. מי יודע את מספר הקהלות שיעלו באש ויפלו בחרב?" מלים אחרונות אלה הפליט ר' ישראל בקול כה אדיר שתקפהו שיעול חזק והרעיד את כל גופו. הרים קוניס את ראשו מעל הכר וחבקו בזרועותיו. פסק השיעול. גופו רגע. בכה ר' ישראל כתינוק, נשקו קוניס ושפתיו דובבות: עד מתי?

על הפגישה הזאת עם ר' ישראל קראנו ביומנו של קוניס שנמצא במגרת שולחנו ימים מספר אחרי עוזבו את העיירה לעולמים.

רכוב על סוס מיהר קוניס לתחנת הרכבת, עליו לראות את הוריו שבקיוב. על יד הכפר טורבוב אפפוהו ארבעה פרשים. לקחו ממנו את הסוס והואיל וחשבוהו לנוצרי מיושבי הכרך לא נגעו בו לרעה. כשעלה לרכבת המוליכה לקלינובקה שמע אנקותיו של ילד. הביט סביבו וראה איש רחב גרם מכה ילד קטן להנאתם של יושבי הקרון. "יהודוני, עשה את סימן הצלב" — צועק האיש. הילד מסרב. מהלומות רבות נמתחות על ראשו וגבו. הילד נופל. זעקותיו מוחצות את לבו של קוניס. סבלנותו פוקעת והוא מתנפל על המכה. שניהם מתגוללים על רצפת הקרון. מתאושש קוניס, מכניס את ידו לכיס מעילו ומוציא אולר חד ובתנופה חזקה תוחבו לתוך כריסו של הרוצח. צורח הלה: "יזוס, מריה"! עונה לעומתו קוניס: "שמע ישראל". בינתיים מתקרבים אליו שני בחורים ובידיהם מקלות. איש אחד בוצע בילד. מורידים המקלות על ראשו של קוניס. ניצבת נגד עיניו הילדה ההיא מקיוב, ועיניה הפקוחות מביטות מולו כאילו מבקשת ממנו לא להרתע. מתגבר קוניס לקום אך מכה

אכזרית נופלת על ראשו. צונח המוכה על גופתו של הילד ומחבקו בחום. קוניס והילד שוכבים חבוקים, ונשמותיהם הטהורות עולות למרום.

כשמצאו את גופות השנים בחורשה הסמוכה לקלינובקה והביאום לקבורה נתקלו האבלים היהודים ב„גוי" זקן שעמד על יד הגדר גועה בבכי. סיפר הגוי על המחזה הנורא שראה במו עיניו. כשגמר, הצטלב והוסיף דברים אלה: „נדמה לי שראיתי גגו של הקרון נפתח ומלאך אלהים יורד מעל, פורש כנפיו על שני החבוקים, מנגב את דמם, נושקם על עיניהם, ומתרומם אלי שחקים".

חנה ושני בניה

חמשה בתי מרזח בעיירה והמשובח שבהם עומד בככר השוק ונתון לפיקוחה של חנה „החזקה". היוצאים והבאים לבית מרזח זה מטובי האיכרים ופקידי בעלי האחוזות הם, רובם אנשים שהפרוטה מצויה בכיסם, המסתכלים בקנקן עצמו, ולא רק במה שיש בו. אוהבים הם לשתות מכוס נקיה ולשבת אל שלחן שעליו פרושה מפה לבנה, שעליה ערוכות צלחות מלאות נתחי נקניקים, אבטיחים ומלפפונים כבושים ומיני תרגימא היפים לקינוח סעודה. וביחוד מחבבים הם את חנה, אשה צעירה ויפה, גבהת קומה ורחבת גרם, שצמות ארוכות לה ושמלותיה שחורות הן כאילו מתאבלת היא על ידיד נפש. המטפל בעסקים הוא אביה, יהודי חסון שלמרות מיחושיו עודנו מטיל אימתו על המתנגש אתו. חנה הבת יושבת רוב שעות היום בחדרה הפרטי הסמוך לאולם המרזח. יוצאת היא מחדרה רק בשעת הצורך: כשאחד הלקוחות מבין האמידים נכנס לפרוע חוב או שאומר לטכס עצה אתה בעניני משא ומתן, כשפקיד בעל משרה חשובה דורש שתגיש חנה במו ידיה את בקבוק המשקה, ובשעת הדחק כשהסבואים מקימים רעש ועליה להשתלט על המצב בידיה המוצקות ולפעמים אף בבעיטות רגל חזקות. לא לחינם כינוה בשם חנה החזקה (די שטאַרקע), כי כשמטיחה

היא אגרופה בפניו של הטרדן השיכור — בא הקץ למהומה והשקט שוכן באולם. בדרך כלל נמצאת חנה בבית המרזח שעות ארוכות ביום היריד כשמספר הגברים מגיע לעשרות ובנימוס רב, לאחד תגיש ידה לברכת שלום, לשני תסביר פניה בחיוך חינני, עם אורח חשוב מאנשי המעלה תשב לשעה קלה וכשהאולם הגדול מלא מפה לפה. מתהלכת היא בדרכי נועם לשיחת ידידים, וכדו'. אינה מגדישה את הסאה בדבוריה או בלטופי עיניה, מתהלכת כנסיכה צנועה היודעת את ערכה. אמנם מרגישה היא במבטיהם התאוותניים של הלקוחות, וביחוד של אלה השותים יתר על המידה, אך עושה את עצמה כאילו אין הדבר נוגע לה.

נפרדה חנה מבעלה שלש שנים לאחר נישואיה באשר בחלה נפשה בנוהגו המשונה והמוזר, בהיותו סבוא לילה ויום ומציק לה בבדיחותיו הגסות, במידותיו המושחתות ואף בקולו הרם שנשמע כגעית בהמה. לאחר עמל ותלאה, והיא כבר אם לשני בנים תאומים, השיגה ממנו גט פטורין ועברה לגור בבית אביה, בעל בית המרזח. בשנה הראשונה לשובה חיזרו אחריה גברים אחדים מסלתה ומשמנה של האוכלוסיה, אך עד מהרה למדו לדעת שאין חנה רודפת אחרי תענוגות ושאין היא אשת חיקיים. בניה קטנים היו ודרשו תשומת לב רבה. האם התמסרה להם ולבה לא היה לאהבהבים, אפילו אם אלה שהתיחסה אליהם מתוך הוקרה והערצה. במרוצת הזמן קבעה חנה עתים לקריאה, למדה בשקידה חשבון, ידיעות הטבע ושפה עברית. פעם בשבוע נפגשה עם שמואל לייב, רווק בגיל העמידה, ששמש כמורה לכל המקצועות. חנה עשתה חיל בלימודיה, ושמואל לייב שחיבבה ודרש טובתה, הפגיש אותה עם מיודעיו, מהם סטודנטים ומהם בעלי בתים משכילים. ואט אט נכנסה חנה לחוגי האינטליגנציה והקשיבה קשב רב לשיחותיהם של הללו בנושאים ספרותיים וחברתיים שונים. וכשלקחה חלק בויכוחים, ידעה חנה להלביש מחשבותיה בשפה מסוגננת ובמלים

יפות, ושומעיה מסתכלים בפניה היפות ותמהונם גדול. לאחר כל אסיפה היה אחד הגברים מלווה אותה לביתה. המלווה הוותיק היה מהנדס אוקראיני שהלך שבי אחרי גוה הגמיש ועיניה המבריקות של חנה.

באחד מערבי הקיץ כשיצאה חנה עם בניה לשדות הריחניים ושלושתם נהנו מיופי המקום שהאציל אליהם רוח טובה, נתקלו בשני גברים, אחד לבוש בגדי כרך ומשקפים על חוטמו והשני איכר צעיר ומגבעת קש לראשו. התחילו השנים מגדפים אותה ואת בניה. „מכשפה שפלה, יהודונית נבזה, בת העם הארור החוסם את קידומם של האוקראינים, אשת זנונים מצורעת" — ועוד כנויי גנאי כגון אלה נאמרו בלשון חדורת שנאה. עבר רטט בגופה, ידיה אוחזות בכפות בניה, כובשת היא כעסה אך עיניה המבריקות מפיקות בוז. והנה פתאום שינו שני הגברים את טעמם, כרעו ברך לפניה ופיותיהם מלאים דברי חלקות המשתמעים לשני פנים, וידיהם שלוחות לחיבוק צוארה. הסתערה חנה על שניהם ואחרי שלימדה אותם לקח טוב בכוח אגרופיה, הניחה אותם לנפשם וחזרה לביתה, כולה מתוחה ומודאגת, ובלבה שמרה את הדבר. על האירוע הזה ספרו הבנים הקטנים לחבריהם בחדר, התגאו באמם שהיא, האשה האחת, התגברה על שני גברים.

לימים באחת המסיבות בבית הרוקח, ראתה שאחד מ־מכיריה יושב בפינה, מאזין לשיחה, פניו שרוטים, אזנו חבושה ושער ראשו מעל לקדקדו כאילו עלה בו קרחה. הכירה חנה בו את אותו הגבר שהוכה שוק על ירך באותו ערב הטיול. הרי הוא „הגוי" הליברלי, המדבר גבוהות על שויון זכויות למיעוטים שברוסיה והמרים על נס את כשרונותיהם של ה־סופרים היהודים שאת יצירותיהם הוא קורא בתרגום רוסי. חלחלה עברה בגופה. הבינה ברורות כי רבים מ„אוהבי" ישראל אויביהם בנפש הם. ברוח נכאה ונעכרה עשתה דרכה לחדרה.

בלילה ההוא נדדה שנתה. קשה היה לה להשלים עם הרעיון שהטוב שבגויים שונא ישראל הוא וקשה שבעתיים לראות נכונה, שנוצרים אלה המתאספים בביתו של הרוקח היהודי, אוכלים את לחמו ושותים את יינו, הם המה המתנכלים לנפשה ולנפשם של כל יהודי העיירה. הם הם המסיתים והמדיחים העלולים לצאת בראש גדודי לאומנים אוקראינים ורוסים לפרוע ביהודים החפים מפשע. למן היום ההוא נפסקו פגישותיה עם אנשי האינטליגנציה. השתדלה להסביר את הדבר לרוקח והוא לעג לחשדיה. לקחה דברים עם יהודים אחרים שהתידדו עם הנוצרים אנשי המעלה וגם הם פטרוה בדברי ארגעה סתמיים. ואף שמואל לייב המורה דחה את הדבר בקש. לימים התוודעה חנה לציונים המקומיים, ביקרה באסיפותיהם, קיבלה מהם ספרים לקריאה. בשבתות עמדה ליד ביתו של חיים איצי, מקום שם התכנסו חסידי סדיגורה ל„סעודה שלישית", האזינה לניגונים הנוגים, ולעתים, כשישבה בחדרה ורוחה קשה עליה, שרה „ואפק ית עמך מגו גלותא", באותו הניגון המושר במסיבת החסידים. ואט אט התגבשה בה ההבנה על מאבקו התמידי של העם היהודי לשמור על קיומו הפיסי ועל ייחודו הרוחני, והתגברה בה תחושת הצורך בעצמאות מדינית.

באותם הימים חלה תמורה גמורה בחייה. בית המרזח היה לה למעמסה. הגויים השותים לשכרה עוררו בה גועל נפש, ולא עברו ימים רבים וחנה עם שני בניה עזבו את העיירה. מפי המורה העברי של החדר המתוקן שביקר בקיוב בשלהי 1913 נודע לנו כי חנה נמצאת יום יום בבית המשפט בו התקיים משפטו של מנדיל ביליס. מתהלכת היא בחברתם של עתונאים ואישי צבור, ניצבת לפני פקידים ושרים וחיבה יתרה נודעת לה מאחד הגדולים שביניהם, שבחברתו היא מופיעה בתיאטרונים ובקונצרטים. תמורות וחליפות ברוחה של חנה, אמר המורה. יש אשר היא מסתגרת בתוך עצמה, חולמת בהקיץ, ענוגה וצנועה, כאותה יהודיה צדקנית השופכת שיחה לפני אלהים, מרבה

בקריאה על היהודים והיהדות ומבקרת בבתי כנסת שונים. ויש שפתאום מסתלקת ממנה אותה רוח של צניעות מסורתית והיא כולה סוערת, שרה, רוקדת, מתלבשת לפי האופנה החדשה, שערה עשוי בצורה של זמרת האופרה, מתלוצצת עם הגברים ומתנהגת כבת כרך מובהקה מבנות האמידים. הלל מובשיץ, בעל החנות הגדולה, שעשה בקיוב שבועות אחדים לשאול בגדולי הרופאים על מחלת הכבד שהתישה את כוחו, סיפר למקורביו ששמע את חנה נואמת באסיפת־עם גדולה. היא דיברה ברגש והוקיעה את זממותיהם של „המאות השחורות" לנקר את עיני ההמונים בעלילת דם זו, ולהסיתם שיראו בעם היהודי את שונאיהם מאז ומעולם האשמים במצוקתם של הנוצרים הפרא־בוסלאבים, טהורי הלב ונקיי הכפיים. ועוד סיפר הלל שבניה לומדים מוסיקה ושגדולה אהבתם לניגונים יהודיים. שניהם מנגנים במפוחיות פה ומוציאים מהן שירים נוגים ויפים — רובם זמירות שבת וניגוני חסידים. ידענו, איפוא, כי עת משבר ומעבר היא בחייה של חנה „החזקה".

והנה פרצה המלחמה, ובאחד מימי הסתיו הופיעה חנה בעיירה. שני בניה נלקחו לצבא, ואביה, שתש כחו לעת זקנה, קרא לה לשוב ולנהל את משק ביתו. ברוח מרה משרתת חנה את הלקוחות במרוח, שלמרות פניה הזועפים עודם מתייחסים אליה בחיבה. מפקידה לפקידה סרה לבית הכומר, האהוב על כל הבריות, ולפי השמועה, מרבה היא להתווכח אתו. ואף שהיו מרננים אחריה שנעשתה לפילגשו של הכומר החסיד הזה, הוסיפה חנה לבקר בביתו. ממנו למדה קצת ממשנתו של מרקס ומפירושיו של לנין. כומר זה, שהאמת יעודו בחיים ושלכאורה התנגד לדעותיהם של המהפכנים, היה כפי הנראה מחסידי הרעיון הסוציאליסטי. איש בר לבב זה, שלבו ער לאנחותיהם של כל החלכאים והמדוכאים, ושנד הוא לגורלם של ההמונים היהודים שסבלם רב ומצבם קשה היה קורא בספרים „חיצונים". מפעם לפעם היתה חנה מגלגלת שיחה עם בן דודי, ציוני נלהב,

יהודי פקח, ש„הציץ ונפגע", ושעשה ימים כלילות למען הועד האודיסאי. אתו שוחחה ארוכות על חזון הציונות ועל הקשיים הרבים והגדולים בביצועו של הרעיון. ועד שהיא תוהה ומחפשת פתרונות לבעיות הרבות והשונות, התחוללה המהפכה שהביאה בכנפיה הרס והרג לעמה הנדכה. רוחה הסוער לא נתן לה מנוחה, ושוב היא נעלמה מבית אביה. לפי השמועה עשתה דרכה למוסקבה. ההליכה לעיר ההיא ארכה ימים רבים, קשה היתה הנסיעה ברכבת, חנה עברה איפוא דרך חתחתים, יערות אפלים וישובים סגורים ומסוגרים. במכתביה לידידיה בעיירה העמידה את השאלה שניקרה במוחה: מהי הדרך לגאולה ולפדות, ובמה להיאחז — בציונות שדרכי הגשמתה ארוכות וקשות לאין ערוך, או בקומוניזם העתיד להוציא את כל העמים משיעבוד לגאולה ובתוכם גם עמה היא. לבה פירפר בה מספקות, וכנראה שברגעי יאוש ודכאון הגיעה לידי החלטה להספח לבולשביקים. ואמנם לאחר חודשים אחדים הגיעה השמועה שבאחד הכפרים ברוסיה המרכזית התחברה לסיעה של הצבא האדום. וכך היה הדבר: בנדודיה הרבים נפגשה עם קומיסר יהודי בן העיירה הסמוכה שנפגשה אתו באסיפות ציוניות. לאחר שיחות ארוכות אתו שוכנעה חנה שרק בחברת הבולשביקים תמצא את דרכה בחיים. בטוחה היתה באותם הימים שכל העולם במשפט ייפדה, ומשפט הצדק הוא במשנת הקומוניסטים.

בינתיים שבו בניה מהחזית, אחד מהם עינו נפגעה. לא על נקלה התקשרו עם אמם ששוטטה ברחבי הארץ ונלחמה בעוז ובגבורה עם מחנות „החיל הלבן" ועם גייסות הלאומנים האוקראינים, גדודי פטליורא. שני בניה נתקבלו לבריגדה ה־ אדומה שבראשה עמדה חנה כמפקד עליון של האגף הפוליטי. חנה לבושה מותניית עוד כהה, מחגורתה הצבאית בולט האקדח, שופעת מרץ ונוטעת בלבות חבריה את האמונה בעתיד. על מעשי חנה ובניה בחזיתות ידעו בני העיירה ממקורות נאמנים. ידענו בלי צל של ספק שחנה עושה מאמצים כבירים לבקש

TOURO COLLEGE LIBRARY

ולמצוא את שונאי ישראל שהסיתו את ההמונים להרוג ביהודים. ואמנם על דגליהם של קלגסי גולוב היה כתוב במפורש „מות ליהודיה הזונה — חנה. הכו באחיה היהודים והצילו את אוקראינה". זהו הסימן המובהק ביותר לשנאתם לחנה שנלחמה בחרוף נפש ועשתה את מעשיה באמונה. כשנספחו אליה שני בניה, היו שלושתם חוקרים ודורשים, בודקים בדיקה מעולה למצוא בין השבויים את ה„עמריים" שעשו מעשה זמרי וקיבלו שכר מיהודי מקומותיהם כ„פנחסים". לשם כך היו חבריה בצבא האדום, בני ישובים יהודים שונים, ממציאים לה רשימות של שמות האנטישמיים המובהקים שבעיירותיהם וחנה משתמשת בהן בכל עת מצוא. לפי השמועה נידונו למיתה מאה עשרים ושנים חוטאים ומחטיאים, שלאחר גביית עדות הוסר המסווה מעל פניהם וקיבלו את עונשם. באחד הימים כשהתלקח הקרב בין האדומים ויריביהם — ערב רב של חוליגנים — הגיעה חנה לויניצה. התיגרות התכופות שמו אותותיהם באשה מוזרה זו. צמותיה שזורות שער מכסיף, פניה חוורים, גופה כאילו כחש, רק עיניה עודן מבריקות בניצוצות גבורה. אחדים מבני עיירתנו לקחו דברים אתה בויניצה, מקום חניתה של אחת הבריגדות הלוחמות של השלטון הסוביאטי באוקראינה. חנה שאלה שאלות רבות והתעניינה במיוחד במתרחש בקבוצות „החלוץ" שנוסדו באותה תקופה במרכזי הישוב היהודי. לשמואל לייב המורה שבא לראותה, הסבירה שלבה עם אלה העולים למזרח, אך היא תשאר במערב. אין לה הסבלנות לחכות לגאולה הציונית. ברצונה להוכיח שגם בני עמה יודעים להילחם על כבודם וגם הם שואפים לשויון אזרחי וחרות בינלאומית, ומשום כך מקומה בין הבולשביקים השופכים את דמם כדי שתקום חברה חדשה של אנשים חופשים.

לא עברו ימים רבים וידם של אנשי פטליורא על העליונה. הפרעות ביהודים מתפשטים במרבית ישובי היהודים. מספר הקרבנות גדל והולך מיום ליום. אחד מפליטי עיירתנו מסר

לחנה על מות אביה ביום הטבח. נהרג הוא על ידי הקצין בעל הבלורית הגדולה והפנים השרוטים שבלווית חבריו עשה שמות בבית המרזח. חנה שידעה שאלה הם פני הגבר שהתנכל לה באותו ערב חמים, הרגישה כאילו פקעת רותחת נדחקה לתוך גרונה. בלב שבור ספרה לבניה על אשר אירע בעיירה. לאחר ימים נפוצה השמועה על הקשרים בין חטיבות הצבא האדם וקבוצות משמר ההגנה היהודית ועל התנפלויותיהם התכופות והמוצלחות על הרוצחים והשודדים האוקראיניים. נודע הדבר כמו כן שבאחד הקרבות נפל חלל הקצין בן העיירה, בעל הבלורית והשרטת, ושחנה מחצה ראשו באגרופיה.

ביום מעונן אחד התנפלה סיעת סוקולוב הפוגרומצ'יק על הבריגדה וחנה נלקחה בשבי. החיילים שהוליכו אותה למפקד הגדוד היו מזויינים ברובים באקדחים ובחרבות. אחד מהם נשא על גבו מכונת ירייה. על יד חורשת אלונים עמדו לנוח. ירד גשם. הטיפות הכבדות שהצליפו על האילנות מחו כל איוושה. גדולה ועמוקה החשכה שאי אפשר להכיר בין אדם לשיח. פתאום נשמעו יריות. החיילים נתפזרו על פני החורשה והתחילו זוחלים על ארבע. האחד שהחזיק בחנה צעק לנושא מכונה היריה שיעשה את המוטל עליו. נשמעו יריות מכל צד. ממקום אחד מרחוק נישאה יבבה ואחריה הגיע הד פעמי סוסים דוהרים. החיל, בן־לויתה של חנה כוון רובהו מול הסוסים המתקרבים. הכתה חנה על הרובה. החיל איבד שווי משקלו ונפל ארצה. מיהרה חנה והלמה את ראשו בקת הרובה. מעל הסוסים ירדו שני רוכבים — בני חנה התאומים. שלושתם הסתערו על יתר החיילים, פצעום או הרגום אחד אחד והתבצרו בצריף נידח בקצה החורשה שהיה משמש מחסה לאיכרי הסביבה ולעוברי דרך. לפני עלות השחר התחילו משמרות ההיידמקים מחפשים את חנה ובניה. חיפשום ומצאום. שעה ארוכה נמשכו חילופי היריות ביניהם עד שאפסה להם התחמושת. התחילו קרבות פנים אל פנים, השלושה מול השמונה. כשראתה חנה שכלתה

אליהם הרעה וכי שני בניה האמיצים מתגוללים בביצה, צעקה בקול מפקד שהיא מוכנה להיכנע ושיפסיקו את קרב המהלומות.

אור פנס האיר את דמדומי השחרית החשכים. החיילים הלכו בסך שנים שנים. חנה ושני בניה צעדו בראש, ידיהם אסורות בחבלים, דם קרוש על פניהם ובגדיהם קרועים. כשהגיעו למפקדת ההיידמקים, ראו את שלשת עצי התליה שהכינו להם. הוציאו שני הבנים את המפוחיות מכיסיהם והתחילו מנגנים. נישאו באויר צלילי הניגון „ואפק ית עמך מגוי גלותא". כה נוגים היו הצלילים שאף הרוצחים עמדו מוקסמים מהזמר הנפלא שחדר למעמקי הנשמה. מן המפוחיות עדיין המנגינה נשמעת, וחנה מעיפה את עיניה למרום ונדמה כאילו מעתירה תפילה ליושב שחקים. הנה גווע הדו של הצליל האחרון וחנה זורקת שני סכינים מושחזים יפה לחזיהם של שני בניה הנופלים על הארץ מתבוססים בדמם. פניה של חנה מתעוותות וקמט עמוק נחרש במצחה. גדל ומתעמק הקמט כשחודר הסכין השלישי לחזה של חנה. „טוב מותנו בידינו אנו מאשר בידי רוצחים אלה", צעקה חנה וגם היא נופלת על הארץ.

נאנח המפקד שיצא לקראת האם ובניה לתלותם על העצים. הצטלבו החיילים. אחדים כרעו ברך ותפילה בפיהם. ביומנו של אחד החיילים בן הכפר הסמוך לחמלניק רשומה היתה חוויה זו בלשון נרגשת בתוספת המלים, „לעולם לא אשכח את מראה פניה של האם הגיבורה".

יאוודוכא

אשה צעירה במלוא גופה, קומתה ממוצעת, מצחה רחב וגבוה, שערה האדמוני עשוי למשעי, שתי צמותיה קלועות מעל לערפה, שפתיה המלאות מתרטטות מפקידה לפקידה ומחשיפות שיניים מבריקות בלובנן ועיניה הכחולות מחייכות ומגלות חסן ורוח. מוצקות נשית שופעת מכל אבריה — זאת היא האיכרית יאוודוכא.

ביתה הקטן והנמוך עומד בקרבת מקום לשדה הקברות הנוצרי, שקוע בתוך חורשה שעציה העבותים מסתירהו מעין רואה. בעלה, יפים, הממונה על בית הקברות הנוצרי, עובד חרוץ הוא שידיו מלאות עבודה: פיקוח על שני הקברנים, שמירה מעולה על זרי הפרחים המונחים על הקברים, סילול מסילות מבינות לשורות המצבות בעונת החורף, טיפול בשתילים ובפרחים בימי האביב והקיץ, וכדומה. יאוודוכא — עזר כנגדו. עובדת בשקידה בבית ובחצר, מגדלת ירקות בגינה, יושבת ליד הכישור בבית, בחריצות מתקנת גרביים וחולצות ישנות ומנהלת את המשק הזעיר בטוב טעם.

באה תכופות יאוודוכא לחנויותיהם של היהודים לקנות נרות, קישורים שונים, מיני תרגימא לסעודות אבל — הכל לפי הוראת בעלה. מפעם לפעם מבקרת יאוודוכא אצל בריינה

הזקנה, שואלת לתרופות להריון, כי עקרה היא, רחמנא ליצלן, ובכל לבה ונפשה עורגת לתינוק. וכשבריינה מטפלת בנכדה, תינוק בן שתי שנים, ומוסרת אותו לידיה עובר רגש חם ומתוק בגופה. בחושה בגוף החמים והרך שנח לו בשקט בזרועותיה, מתבוננת היא בו ומהרהרת: כמה טוב להיות אם.

בעלה יפים אוהבה אהבה עזה, מאמין באמונה שלמה שלא הקימו זרע בעבור חטאיו בשנות עלומיו. מכאן שלא שותה לשכרה, לא נוזף בה ולא מבזבז כספו. בלילות החורף הארוכים לומדים שניהם את חכמת החשבון ומתאמנים בקריאת ספרים. בכל שעה פנויה בימות הקיץ עובדים בגינה או שעוסקים בבדק ביתם הקטן.

בפרוץ המלחמה גויס בעלה לצבא ונשלח לחזית. לא עברו ימים רבים הגיעה הידיעה שנפל חלל באחד הקרבות עם חיל גרמניה. נתאלמנה יאוודוכא, רוחה עגום, ודאגות רבות מדריכות מנוחתה. כשיוודע לכומר דבר מותו של יפים — מהרהרת היא — ימסור את דירתה לאיש אחר, הואיל והבית הוא מנכסיה של הכנסיה, ומאין יבוא לחמה. החליטה יאוודוכא לקחת דברים עם הכומר שמדי דברו אתה היה מרותק כולו וספג לתוכו, ולו אף לרגע קט, את התענוג שבראית פניה היפים וגופה המוצק. הכומר הרגיע את רוחה. איש טוב לב וטהור־נפש הוא הכומר, ואף על פי שיש ביאוודוכא דבר מה שעשוי להעביר אדם בריא על דעתו, היה הכומר מבליג על יצרו ומדבר אליה בנחת כדבר אב לבתו. תוכל להשאר בדירתה, אמר הכומר, בתנאי שתמלא את מקומו של בעלה המנוח ותעשה כל דבר בשקידה ובחריצות. מעט מעט זחה עליה דעתה. החלה לבוא בין הבריות שבעיירה ומחוצה לה, וביקרה גם בבתי יהודים אחדים.

בימי נעוריה היתה עובדת בכל יום שביעי בשבוע בבית יהודי אמיד שגר בקלינובקה, כשתי פרסאות מכפר מולדתה. יהודי זה היה מסביר לה פנים, מדבר רכות אליה, כאילו לא

שפחה היא אלא אורחת שבאה לעזור בעבודות בית, בכל יום „שבת־קודש". בעלת הבית, יהודיה צנומה וחולנית, משתעלת ארוכות עד שזיעה מכסה את מצחה, גם היא מדברת אל הנערה בחיבה. היה בזוג זה משהו מהזר ומהחדש. יאוודוכא הנערה דבקה בהם לאהבם ולהעריצם. כשנצטרכה לעזוב את כפר מולדתה אחרי נישואיה, בכתה בכי רב בשעת הפרידה מיהודים „צדיקים" אלה. בבואה לוואכנובקה היתה יאוודוכא נזהרת שלא להזכיר את היהודים האלה בשיחותיה עם בעלה, באשר יפים שלה מדבר סרה ביהודים ומתוך דבריו היא מבינה ששונא הוא אותם. מכאן שבקוריה בבתי היהודים מזומנות הן, רק בשעות הצורך. את הזקנה ברייגה, שהזכירה לה את גבירתה בקלינובקה, היתה אוהדת ומעריצה והניחה לעצמה לבקרה לעתים יותר קרובות.

לאחר מות בעלה, כשלקחה דברים עם הכומר והלה הסביר לה כי אסור לשנוא בני אדם באשר כולם נבראו בצלם אלהים, וכי יהודים גם הם בני אדם — כאילו רווח לה ליאוודוכא ובקוריה בבתי יהודים נעשו תכופים יותר. ביחוד נעם לה הביקור בבית מוריניס, מקום בו מתאספים אנשים צעירים אלגנטיים, שרובם מדברים רוסית ומתייחסים אליה בידידות. באותו בית השיגה ספרים לקריאה שלמרות סגנונם הקשה התחבבו עליה וגרמו לה קורת רוח.

באחד מלילות האביב כשנבטים זעירים רק החלו לבצבץ על הענפים התקיימה אסיפת הצעירים בביתה שבנקיונו טפלה בזריזות ושלבש באותו ערב חגיגיות ועליזות. למן היום ההוא רבו הפגישות של חבורת הצעירים בחורשה שעל יד בית יאוודוכא, וכשאירע וירד גשם היו נכנסים לפנים הבית. למדה מהם יאוודוכא על שעבוד מלכות ועל חלומות הגאולה והפדות. העצב על מות בעלה נמוג בלבה ותוך כדי עבודה, קריאה בספרים ושיחות עם אחדים מהצעירים שאחרו לשבת בביתה כשהיתה שרה שירים אוקראיניים נוגים דומה היתה לעץ

שהתייבש ולפתע העלה ענפים חדשים ורעננים. מעט מעט התידדה עם אחד הסטודנטים שבילה בחדרה שעות ארוכות ושניגוניו מילאו את נפשה המיה חרישית. בקרבתו היו מאויים רבים ושונים רוחשים בקרבה ותובעים את שלהם. וכשעזב את העיירה לא היה רוגז בלבה. התקרבה לצעיר אחד מהחבורה ולימים לעוד אחר. כינו אותה בחוגים מסוימים בתואר "צ'עס־טנאיא דאוואלקא" (הנותנת בחסד). כשהגיעו ימי החורף ומרבית הצעירים עקרו את מקומות מושבותיהם מהעיירה נעשה ביתה לפינת שעשועים לאינטליגנציה המקומית שביניהם היו גם אנשים בגיל העמידה.

אלה הקרובים ליאוודוכא היו מספרים ביניהם שבלילות החורף כשהשלג הלבן מכסה את הארץ והרוח משתוללת בשדות ומסביב אין כל נפש חיה, היתה יאוודוכא מניסה את העצבות ששררה בחדרה על ידי זה שהזמינה אחד ממיודעיה והניעה אותו לטייל בחוץ ולשאוף אויר צח. ומשיצאו שניהם את הבית חבטו לתוך השלג והיו מתגלגלים בו בעליצות ילדותית. יאוודוכא צועקת וצוחקת, כולה לוהטת, ולפתע נושאת רגליה ובורחת. והיה אם אין ידידה רודף אחריה ומדביקה, היתה האיכרית נעלמת ושוכבת בתוך השלג ומחכה. היה הגבר מסתכל סביבו, מחפש אחריה וכשלא היתה בו כח הסבלנות לחפשה היטב ולמצאה, הולך לו מרוגז למעונו בעיירה. מה שאין כן בגבר שאינו נכשל ושאינו מפגר, אלא רודף אחריה מחפשה ומשיגה. היו שניהם נכנסים לחדרה, ובפנים קורנות מפייסת יאוודוכא את אורחה ואינה מונעת ממנו חיבוקים ולטיפות. ספרו כי פעם בקרה אחד העשירים והיא גרשתו מחדרה באשר הושיט לה מתנת כסף והעז לגעת בה. לא היתה להוטה יאוודוכא אחרי כסף ולא קבלה מתנות. לא הרשתה כמו כן לבני העיירה מבין המשפחות האמידות לדרוך על פתח ביתה, אלא גמלה חסד רק לאלה שמצאו חן בעיניה בגבורתם, בנועם הליכותיהם, במידותיהם הטובות, בפשטותם

ובאוריגינליות שבדבורם ומעשיהם. חודשים אחדים לאחר מות בעלה באה פעם לשאול בעצותיה של ברוינה בנוגע להריון וכאשר הזקנה נענה בראשה באמרה כי אין צורך לאלמנה בתרופות כאלה, חייכה יאוודוכא והשיבה: „אם יהא רחמי פתוח יקום הוולד מרוח הקדש. הלא כבר קרה כדבר הזה" — כך מסרה בסוד הזקנה הפיקחית לרעותה חנה לאה. שתיהן כנראה, דרשו טובה ליאוודוכא.

בינתיים נגמרה המלחמה והמהומות שבאו בעקבות המהפכה הגדולה הסעירו את הרוחות. הצאר הודח מכסאו והעם לקח את רסן הממשלה בידיו. סיעות של חוליגאנים וגדודי חיל פטליורה התפשטו ברחבי אוקראינה. הקרבות בין צבאות המועצה (הסוביטים) וחילות פטליורה התלקחו בכל תוקפן. פלוגות של חיילים משני המחנות, כבשו ישובים רבים, החריבו, שדדו והרגו. גייסות וסיעות של היידמקים מתפרצים אל העיירות, מבעירים אש ברחובות, שוסים, בוזזים וממיתים בענויים קשים אנשים, נשים וטף.

בקיץ 1919 פשטה השואה ברוב ישובי היהודים באוקראינה. במקומות שונים נתארגנו כנופיות של הגנה עצמית. בישובים רבים נוסדו והעדות של יהודים ונוצרים שתפקידן לקבל את פני ראשי הגדודים בדברי שתדלנות ובדורון. בעיירות אחדות נלחמים אנשי ההגנה בעוז, עומדים בקשר תמידי עם גדודי חיל המועצה שנמצאים על פי רוב בתחנות מסילות הברזל. רבות היו התגרות בין סיעות הפרטיזנים ואנשי ההגנה. גייסי ההגנה נלחמים בשארית כוחותיהם, מסתערים על האויב ומסיגהו אחור. וכך מצילים את יהודי המקום מכף הקלע.

יאוודוכא, שאיכרית היא בכל עצמה ובשרה, והכפר מדובב את נפשה, מרגישה בכל זאת שהמתרחש בסביבה מבעית אותה ומעיק על לבה. מרגישה היא שמרה שחורה משתלטת עליה ושכל הוויתה נגרפה אחר האירועים שבסביבה. מוחה מלא סתירות: אהבתה הרבה לעם האוקראיני הפורק את עול שעבוד

הרוסים ואהדתה ליהודים שביניהם היא מוצאת סיפוק נפשי. מין הרגשה משונה תוקפה בימים האלה, ומבלי חשוב הרבה נישאות רגליה לבתי מכיריה היהודים. בין אלה עסקני צבור אחדים היודעים על קשריה עם אנשי צמרת אוקראינים ורוסים ומזמינים אותה לבתיהם לשם איסוף ידיעות על המתרחש בכפרים הסמוכים. יאוודוכא אינה מאבדת טיפה של ידיעה חשובה ומדברת על הסכנה המתקרבת והולכת.

ימים מועטים לפני בואם של פלוגות טיוטיוניוק לעיירה, נכנסת יאוודוכא מתרגשת לביתו של מורייניס ומודיעה על הפרעות בסמגורודוק, ישוב יהודי במרחק עשרים וחמש פרסאות. בישוב הדעת היא מציעה להתחיל באיסוף דברי מכולת שונים, וביחוד כסף עובר לסוחר, שבאלה יתכן לפייס את ראש הגדוד. זאת ועוד, אכרי המקום — טוענת יאוודוכא — אוהדים את יהודי העיירה ויש לפנות אליהם שגם הם יחד עם וועד העיר יצאו לקראת ההיידמאקים לבקשם למנוע שוד ורצח. היא עצמה שמכירה את אחד מסגניו של טיוטיוניוק, כי שניהם גדלו בכפר מולדתם, תמליץ לפניו על הישוב היהודי שרובם ככולם אנשים טובים הם ואין אף קומוניסט אחד ביניהם. ואם לא תצליח, חלילה, בדיבור פה, תנסה את כוחה בתכסיסים אחרים. כמו כן מוכרחים לקחת דברים עם הכומר שיהא גם הוא מוכן לעשות עד כמה שתגיע ידו. נעשו ההכנות הדרושות. כשהגיעו הגייסות לשערי העיירה, פרשים ורגלים ואתם עגלות טעונות ביזה, הלכו חברי הוועד בלוויתם של טובי הנוצרים לקבל את פני ראש הגדוד טיוטיוניוק.

בינתיים התנפלו הסיקרים על יהודי העיירה, חמסו ורצחו. בהיותה עסוקה בנקיון חדר מעונה לאחר צאת מכירה, סגנו של טיוטיוניוק, במצב רוח מרומם לעשות כדברי מארחתו ולמנוע הרס והרג, הגיעו לאוזני יאוודוכא יריות הרובים וצעקות המעונים. הבינה כי לאחר שעזבו המנהיגים את חייליהם לנפשם, ואפילו אם היתרו בהם לשמור על הסדר, התחילו הרוצחים

לפרוע ביהודי המקום. במהירות רבה רצה למרכז העיירה. נדהמה יאוודוכא ממראה עיניה. כשנכנסה לבית הכומר מרוטת פנים ופרועת שיער לא נרגעה רוחה עד שלבש הכומר את מדיו ויצא את הבית והיא אחריו. כל היום הסתובבו שניהם בחוצות, עזרו לנפגעים, נדחפו ורצו ממקום למקום להציל מה שניתן להצלה. לפנות ערב שבה לביתה דרך הרחוב המוליך לשדה הקברות. הסיקרים כבר עזבו את המקום. יהודי העיירה יצאו ממחבואיהם לחפש את קרוביהם, שלא שבו לבתיהם עם צאת הרוצחים.

משהתקרבה יאוודוכא לשדה הקברות הנוצרי ראתה נשים עומדות במעגל ומסתכלות אל פני האדמה. נכנסה גם היא לתוך המעגל וראתה שלשה גופות מתים. אלה היו גופותיהם המרוסקים של שלשה חללים יהודים שכפי הנראה נסחבו משכונות היהודים למקום זה ונהרגו בחרב. בספיקת כפים נואשת צנחה על גופותיהם ובכתה. הנשים שרובן צעירות מביטות בתמהון רב על המתים ועל יאוודוכא ואין הגה בפיהן. נגשה אשה אחת ליאוודוכא הנוצרית להרימה ולתמוך בה ותוך כדי כך ראתה את מערומיו של אחד החללים. התגלה אבר המין לעיניה. שמטה האיכרית את יאוודוכא, כרעה ברך ולקחה לידה את האבר „המשונה". נשמעו קרעי צחוק מפיה ובקריאת לגלוג המעורב בתרועת גיל הפליטה: „הביטו וראו את המין הגברי של יהודוני זה, כולו משונה". פרצו הנשים בצחוק, ואחת אחת בודקת ועושה באצבעותיה כבשעת חליבה. מניה וביה מצאה יאוודוכא קרש שבור ובקול פראים מקללת את האחיות הנבזות המתעללות בגופות המתים, ומעתירה עליהן מכות קשות.

התפזרו הנשים ויאוודוכא נוטלת את המטפחת שלראשה ומכסה את מחצית גופותיהם התחתונים של המתים. בינתיים מגיעות למקום אנשי משפחות ההרוגים ויאוודוכא עוזרת בהשכבת הגופות לתוך העגלה, ונלווית אליהם בדרך העיירה.

כשבוע למן היום הנורא ההוא נודע הדבר כי בעירה הקרובה, פרילוקי, נערך טבח ביהודים על ידי גייסותיו של סוקולוב, ראש ערב רב של פרטיזנים, סיקרים וסתם רוצחים מהאספסוף של גדודים שונים אחרים. גדולה הסכנה המרחפת על היישוב. סוקולוב ידוע כרוצח נורא. וועד העיירה קרא לאסיפה. הוחלט לעזוב את העיירה ולברוח לליפוביץ הנמצאת במרחק שמונה עשר פרסאות. כהרף עין נאספו בחוצות העיר מחנה גדול. ביניהם זקנים נשים וטף, ופניהם לדרך. האכרים שבסביבה מדברים על לב הבורחים לשוב לבתיהם. יאוודוכא מתחננת לפני ראשי העיירה שלא לסכן את חייהם של הבורחים. היא רצה ממקום למקום מודרכת מנוחה. הכומר, טוב הלב, גם הוא משתדל להחזיר את הבורחים לעיירה בהבטיחו להגן עליהם בגופו. אך היהודים יודעים נכונה כי בכל רצונם של דורשי טובתם לא יוכלו לעמוד בפני סיעות סוקולוב המזויינים. פנתה יאוודוכא לזקן האכרים, אחד מידידיה הקרובים, ובעזרתו גייסה כעשרים אכרים שרתמו את סוסיהם לעגלותיהם כדי להוביל את החלשים, הזקנים והטף. באותו יום הבריחה, ארגנה יאוודוכא, בעזרת הכומר, משמרות של אכרים שיגנו על בתיהם ורכושם של הבורחים. ואמנם אחרי עבור שמונה ימים ויהודי העיירה שבו חזרה לבתיהם מצאו הכל על מקומו.

באחד הלילות בשלהי חודש תמוז, שב טיוטיוניוק לעיירה. סגנו נכנס למעון יאוודוכא וחמתו בוערת. היא, יאוודוכא, השומרת אמונים לדת הנוצרית, הקימה שומרים סביב העיירה שיגנו על היהודים הקומוניסטים, רוצחי המשיח. טענותיה שגם היהודים בני אדם הם וכי אל אחד ברא את כל הבריות כיהודים כנוצרים, נפלו על אוזניים אטומות. התחיל הקצין להתלוצץ. סיפר על הרפתקאותיו בישובי האזור, על התבערות שהבעיר ועל הנשים שאנס ועל היהודים שרצח. הציצה בו יאוודוכא במבטי זעף וכאשר התקרב הקצין ללטפה ולחבקה הרגישה בחילה שנתקעה בגרונה וחרדה עברה בגופה. אט אט

התרחקה מהקצין וצעדה צעדים אחדים מול הדלת, וכשצנח הקצין עליה, פתחה ביד מאומנת את הדלת, נפל הקצין אפים ארצה ואפו זב דם. שלחה יאוודוכא יד למטאטא העומד מחוץ לבית ובתנועה מהירה חבטה על ראשו פעם ושתים. נמלטה יאוודוכא מן המקום, כולה רועדת מהתרגשות, רצה כמי שרודפים אחריה. כשהגיעה למצבות הרמות שבבית העלמין מצאה מחבוא ביניהן. בשעה מאוחרת בלילה קפצה ממקומה כאילו עקצה נחש ובראותה את העשן המתמר והולך, והאש המתלקחת בחורשה, הבינה כי הבעיר הקצין את ביתה כתגמול עבור מכותיה. כשהגיעה לבית הכומר שמעה יריות ונפץ חלונות. פליטים יהודים שנסו לחצר בית הכומר אמרו כי משתולל אחד הקצינים ברחובות וצועק בקול איום: „נקמה ביהודים".

מאין גג לראשה וכל כלי הבית ורכושה הדל עלו באש, נדדה יאוודוכא לקלינובקה, כור מחצבתה. בעיירה זו התוודעה אל עסקני הציבור היהודים ואל מכיריה וידידיה הנוצרים ובעזרתם הצליחה לארגן משמרת הגנה שחבריה היו אנשים צעירים. באחד הקרבות על מסילת הברזל שבו נלחמו כנופיות חיל המועצה יחד את אנשי ההגנה ובתוכם יאוודוכא, ראתה מבינות החיילים הפרטיזנים את הקצין שהבעיר את ביתה. בקול לא לה צעקה: „רוצח". הקצין הפנה את ראשו מול הקול החזק שנישא לאוזניו. שתי יריות נשמעו. נפלו לארץ השנים. הקצין שהכדור מחץ את ראשו מת בן־רגע. יאוודוכא נפצעה קשה בגבה והובלה לבית החולים.

באותם הימים בשכבה בבית החולים חשבה רבות על מצבם של בני עמה, האכרים המקופחים, ועל סבלם של ההמונים היהודים. המה לבה לנדכאים והחלכאים משני העמים. ידעה ברורות שלא על ידי הלאומנים האוקראינים ייושע האכר הפשוט המנוצל, והיהודי האומלל — לא כל שכן. מכאן שגמלה בה ההחלטה להספח לחיל האדום. חברי המפלגה הקומוניסטית, אמרה בלבה, אנשים כנים הם. אידיאליסטים אלה מוכנים

להקריב את חייהם על מזבח הצדק והיושר. נצחונם הם יהא גם נצחונם של כל העמים הסובלים. בינתיים התידדה בבית החולים עם גבר צעיר שנפצע באחת התגרות עם חילות פטליורא והוא פורט במיתרי המנדולינה ומלוה את המנגינות בקול שירה, כאחד האמנים המופיעים לפני הקהל. עצבות עמוקה טמונה בניגוניו ובכל פעם שמזדמרים זמירותיו נראות בעיני יאוודוכא אגלי דמעה ונפשה עורגת לצעיר זה ששירתו מצאה הד בחביוני נפשה. כשעזבה יאוודוכא את בית החולים ונספחה לגדוד חיל האדום בקלינובקה היתה מבקרת את הצעיר לעתים תכופות. פצעו טרם העלה מזור ועיניו כאילו אמרו תפלה אלמת שבה הובע כאב עמוק. הבינה יאוודוכא כי זהו כאב הבדידות של האדם המסתכל בעולם הטעון רחמים. פעם מצאה יאוודוכא את חברה יושב על גבי המטה, כובע על ראשו והוא שר שיר נוגה המרעיד את הנפש בצליליו המקסימים. לכשגמר סח לה הצעיר שזמר זה הוא זמר תפלה של העם היהודי, המכונה „כל נדרי" והוא מושר ביום הקדוש שלהם — יום כפור. מהיום ואילך רבו שאלותיה על תולדות העם היהודי, ובשיחותיה אתו נתקלה באדם העומד נרעש ונדהם נוכח אימי השחיטות ביהודים, השואל את שאלתו של גדעון: „ויש אלהים עמנו ולמה מצאתנו כל זאת?" המדבר את דבריו מתוך מתיחות נפשית והמשתדל לשמוע את קריאתו של האדם לתיקון עולם, לגאולת האדם היהודי ולגאולת כל החי עלי אדמות. מעולם לא שמעה דברים כאלה, מעולם לא הרגישה סערת לב כזאת בהאזינה לדבוריו של הצעיר היהודי בעל המאנדאלינה. הרגישה כאילו היא הקומוניטית החדשה בהתקוממותה נגד המציאות המרה, בטלה ונמחית אמונתה בעתיד שכולו טוב, בכל פעם שעיניה נצמדות לפניו של הצעיר ואוזניה קשובות להגיגי פיו. מתהום הוורייתה מבקשת היא אחיזה ביהודי „משונה זה", שלא תפול חלילה לפער שנפתח לרגליה. רצונה גדול להיות שותף לו בצערו וביגונו.

בשלהי כסלו, בליל ראשון של חנוכה נפגשו שניהם על גדות הדניסטר המחיץ בין רוסיה לרומניה, לא רחוק מהעיירה הקטנה זגוריצה. עליהם לברוח מארץ הדמים. אם יצליחו לעבור את הנהר מבלי להבהיל את שומרי הגבול משני הצדדים, יחבקו בעינים פקוחות את החיים החדשים...

יאוודוכא שאחרי עוזבה את היחידה הקומוניסטית יודעת היטב כי מחפשים אחריה ואם תפול בידי שומרי הגבול הסוביטיים אחת דתה למות ביריה. הצעיר היהודי, לבו דוי: הבאמת ובתמים מוכנה היא להמיר את דתה לשעבר — הדת הנוצרית — ו„דתה" בהווה — „דת" הקומוניזם באיזה חזון נבואי של אחרית הימים ובחיי אחוה בלי מנצלים ומנוצלים שבקבוצה בגליל.

* * *

נפגשתי בזוג זה במושבה „מסלה חדשה", שעל יד קושטא בחול המועד פסח שנת תרצ"א. יאוודוכא ובעלה הצעיר, „היהודי המשונה", שנספחו לקבוצה השלישית של החלוץ קבלו הכשרה בנקודה חקלאית זו שנוסדה על ידי איק"א ושדרכה עברו קבוצות אחדות של חלוצים בדרכם לארץ ישראל. שניהם עבדו בשדות בשעות הבוקר, למדו עברית בשקידה רבה והשתתפו בויכוחים שנערכו בערבים. אהובים היו על „החברה". בכל ערב לאחר הדיונים היו שניהם הסולואיסטים של הקבוצה שרוב חבריה שרו ורקדו מתוך דבקות בחלומם ומתוך התלהבות דתית בחזונם. הוא פורט במיתרי המאנדאלינה ויאוודוכא תענהו בקולה המוצק הגברי. וכשמתחילים השנים לפזם את פזמוניהם ופניהם מפיקים נגה נדמה שהנה יורדת השכינה על המחנה ומעודדת את רוחם של אלה החולמים את חלום גאולתו של האדם...

סבא

כשמעלה אני את דמותו של סבא, הנני רואהו בחמשה מצבים, ובכל אחד מהם נראה הוא לי כאדם מאוד עסוק ומאוד רציני.

באפלת הלילה שבימות החורף, כשהרחובות ריקים מאדם, עטוף הוא אדרת עבה ובידו פנס, שולי אדרתו נישאים עם הרוח, מכנסיו נתונים במגפים, כובעו הדוק במטפחת עבה הקשורה מתחת לסנטרו, צועד בקצב נשימתו העמוקה — הולך לבטח דרכו. מן החלונות שברחוב נראים האורות הקטנים הנוקבים את חשכת הלילה. קולט הוא את קולותיו של הליל האפל, ראשו נטוי לעל ורגליו הצועדות על השלג הקפוא כאילו מפליטות מדי פעם חריקות ושריקות.

ביום היריד הוא עומד בחנות, נשען בכותל הדרומי שעל יד הדלת, בידיו ספר מדרש רבה שבו הוא לומד פרשת השבוע בשעה שאין סבתא מטרידתהו בהערות ובהוראות שונות. כשנכנס קונה לחנות מניח סבא את הספר באחת המגירות, מסביר סבא פנים ללקוחות אם גבר הוא, בברכת שלום ידידותית, ואם אשה היא מגיש הוא לה כסא ומבקשה לשבת. משוחח אתם בלשונו האוקראינית המהולה בבטויים פולניים והנוסכת רוח של

שלווה וקירבה נפשית. דומה שאומר בלבו: זהו רצונו של יושב שחקים, שיהיה אדם מעורב עם הבריות ומניח את דעתם.

ביום השבת בבית המדרש, כשקורא את פרשת השבוע מתוך ספר התורה המונח על שלחן אשר על יד התנור בצד הכותל המערבי (במרחק מאתיים רגל מהבימה המרכזית), מקום בו יושבים ועומדים עשרות יהודים פשוטים שאינם נקראים לעלות לתורה. וכאן בפינת הבית בעלים הם בעמם וסבא מכבדם לא רק בעליה סתם אלא ב"שלישי" והתורניים שביניהם יתכבדו גם ב"מפטיר". רואה אני את סבא שבו ברגע שהקרוי לתורה מברך, תרות עיניו בחומש שבידי הגבאי לראות את טעמי הנגינה, שלא יפלו חלילה שגיאות בקריאת הקטע הבא, והוא נראה כאדם שעסקיו רבים ואין לו פנאי לבטל אף רגע אחד. קורא הוא בקול ספק רם וספק נמוך, ובלבד שתישמע הקריאה ליהודי הפינה ההיא של בית המדרש, ורק כשעליו להשמיע את ה"פזר" או ה"שלשלת" ירים קולו ליתר הדגשה.

ביושבו על הרצפה שעל יד מטתו הרחבה לתיקון חצות. החדר עטוף עלטה, נראה אך להבו של הנר שבידו השמאלית וצללי גופו המתנועע לקצב הניגון. קולו חלש אך יציב, על אף המחנק שבגרונו והדמעות הזולגות מעיניו. "זכור ה' מה היה לנו... אוי, אוי" מציץ אני לרגע קט לצידו של סבא, וכשאראהו בכך שוטפים את נפשי רגשות אהבה בלי מצרים אליו. אתהפך במטה (זאת היא גם מטתו) ושנה ערבה עוטפת את כל ישותי.

בבית המרחץ, בערבי שבתות. סבא שוכב על גבי האצטבא העליונה ומצליף את גופו בחבילה של זרדים. ההבל המחניק מהנהו הנאה רבה. מפעם לפעם הוא מכניס ראשו לתוך דלי המים הצוננים ו"חוטף" שיחה עם שכנו ר' מנדיל. רטוב מכף רגלו ועד ראשו יורד סבא למטה וכופה עלי לעלות וליהנות מההבל המבריא, ואני מתחנן לפניו שלא יעלני לאותה אצטבא עליונה, שגדול שם המחנק והוא מפייסני בדברים ועולה

אתי לאצטבא האמצעית. אני מפקיד את כל גופי לידיו החסונות של סבא. לאחר ה„תענוג" („אַ מחיה" — בלשונו של סבא) יורדים אנו לטבילות במקווה, מצב רוחנו מרומם ופינו מלא צחוק.

תכונתו היסודית — האהבה לאלהים ואדם. את אלהים עבד באהבה וביראה. בכל בוקר בעלות השחר היה טובל במקווה שבבית המרחץ הציבורי, ומשם למנין הראשון של מתפללים, לאחר התפילה לומד שיעור בגמרא וכשבא הביתה לארוחת הבוקר אומר מזמורי תהלים אחדים, (הרי אין לבטל זמן), סועד את לבו ומקבל „רשות" מסבתא לצאת את הבית לשעה קלה כדי לעסוק בצורכי ציבור. בד בבד עם עיסוק במצווה שהזמן גרמה, כגון חולה הטעון עזרה, אשה בציריה שחובה להביא אליה את הדוקטור הפולני צ'יקובסקי, שכיב מרע שיש לשבת על ידו בשעת הגסיסה, הלווית המת, שזהו חסד של אמת, ברית מילה, אירוע חשוב המבטל אמירת „תחנון", וכדומה, חייב סבא ככל אדם מישראל לשים לב גם לענינים אחרים הטעונים טיפול. עוברי־אורח שנשארו ב„פוליש" של בית המדרש לאחר התפלה של המנין השני שלא הוזמנו לארוחת בוקר או צהרים לבתי המתפללים, פגישה עם המשולח מאחד הכוללים בירושלים המחכה לאחד הבעלי בתים שיוליכוהו לבתי הנדיבים, ביקור בטקס ה„יארצייט" של אחד ה„רביים" שחל באותו יום ושחסידיו שותים יי"ש באחד הקלויזים לעלית נשמתו, או יש ואחד האבלים מבני העניים יעמוד על פתח דירתו ויבקש יהודי שיצטרף למנין לאמירת קדיש, או שאחד האיכרים ששתה לשכרה ומונח כפגר בבית המרזח של הישיש קלמן ויש לסחבו לאחת הפנות עד שיתפכח משכרותו, בקיצור, בכל יום ויום חייב אדם מישראל לראות את עצמו כשליח מצווה ולקיים מה שכתוב „והחזקת בו". גדולים ורבים הם צורכי העם, הזמן קצר והמלאכה מרובה והפועלים מעטים וחלילה לו ליהודי כסבא להתעצל. סבתא הנמצאת בחנות ומחכה

לבואו תסלח לו אם יאחר קצת. הלא תדע ותבין כי אין בעלה מתבטל, חלילה.

ואין ספק בדבר שבאותו יום שאין בו יריד מותר להתמהמה במקצת בשעת מילוי חובה זו של אדם יהודי, שלבו רוחש אהבה רבה לבריות ושמוכן ומזומן הוא לקיים כל מצווה, קלה כחמורה. בזכותו יהיו הנעזרים נהנים והעוזרים לא חסרים. כי מהו כל האדם אם לא יעבוד את אלהיו בלב תמים ושלם ולא יעמוד לימינם של בריותיו, שרובם ככולם כמהים לאהבה שאינה תלויה בדבר. מכאן שברוב ימות החול יצא סבא מביתו השכם בבוקר וישוב כשעתיים לפני הצהרים, ייכנס לחנות, יסתכל בפניה של סבתא וכשיראה שהם זועפים, יאמר משהו מבדר ומבדח, וכשיראה חיוך בשפתיה ירווח לו ויתחיל למלא את תפקידיו השונים בחנות ובבית. עיקר תפקידו בחנות להיות העזר כנגד אשתו. לחשב את חשבונותיהם של הלקוחות, לארוז את הסחורות שקנו, לסדר את ענייניהם של אלה הקונים בהקפה ולרשום בספר כל דבר בצורה הנאותה, לשוחח עם האיכרים המיודעים על דא ועל הא ולמלא את כל משאלותיה של סבתא. חרותים בזכרוני עד היום הזה שיחותיו עם פאני קראסנוסיילסקי הזקנה ועם אנטון הישיש. שני אלה מן הלקוחות הטובים שהתידדו עם סבא וסבתא והיו נכנסים לחנות בימים שאין התנועה כבדה, שותים כוס תה בצוותא ומגלגלים שיחה.

סבא: צפרא טבא, פאני קראסנוסיילסקי!

פ. ק.: צפרא טבא, פאני מאשקע!

סבא: העודך חיה, מעט מעט?

פ .ק.: שבח לאלהים, עודני חיה ונושמת

סבא: והקיבה מעכלת?

פ. ק.: תודה לאל, מעכלת. ואתה פאני מאשקע?

סבא: ברוך השם. אסור לאדם לחטוא לאלהים, אוכלים ושותים ומברכים את השם יתברך.

פ. ק.: תהא מבורך, פאני מאשקע, על אשר ירא אלהים אתה.
סבא: יברך אלהים גם אותך ואת ביתך.
לאחר שיחה זו מוציאה האיכרית הצדקנית מסלה כד קטן מלא שמנת, או בקבוק חלב חמוץ ומוסרת לסבא באמירת הברכה: יטעם לך, פאני מאשקע. מביאה סבתא עוגה או תופין ומוסרת לאיכרית כשעיניה מביעות רוך ונועם של ידידות ואהבה.

אנטון הישיש, עיניו כהות, ובכל פעם שבא מגישים לו כוס תה שלתוכו יוצקים מעט מן הי״ש המשובח הנקרא „ווישניק״. לוגם אנטון לגימות גסות וכשנותנים לו כוס שניה אומר: הלואי וכל הז׳ידים היו כמותך, מאשקע. הרי לבך לב נוצרי טוב. סבא מסביר לו פנים, שואל לשלומו בהקריבו את פיו סמוך לאוזנו של אנטון, מברכו בשנים ארוכות ובבריאות הגוף. מודה אנטון על הברכה ומתחיל להתלונן על סוחרי הבהמות שבעיירה, הרמאים, הקונים ממנו בהמות בזיל הזול ואינם מקפידים על התשלומים בעתם. דברים מרים ומלאי זעף. מחכה סבא עד שישפוך אנטון את מרי שיחו לפניו, מגיש לו כוס שלישית שלתוכה יוצק מעט י״ש, שותה אנטון להנאה, דעתו מתיישבת עליו, ופונה לסבא: „נו מאשקע, ומה היא בקשתך הפעם? מי מהז׳ידים שלך צריך לקבל ארכה לתשלום החוב שמגיע לי?״ מסביר לו סבא על מצבו הרע של אותו היהודי הטעון עזרה, על אשתו החולנית ועל גג ביתו הרעוע, וכו׳, ועוד קודם שמסיים את דבריו מושיט לו אנטון את ידו ואומר: „מאשקע, אל תרבה שיחה, אעשה כדבריך, אך ראה שכעת חיה יפרע לי היהודוני הזה את החוב, ואשר לרבית תחשב אתה את מספר הרובלים ומסכום זה אתן לך את החצי למפעלי הצדקה שלך, מאשקע. ועכשיו לך לספריך הקדושים ובקש רחמים גם עלי״.

ואמנם ביום חול שאין יריד חל בו יושב סבא על יד השולחן באותו החדר ומעיין בספר, שפתיו נעות וקולו בל ישמע. יושב ולומד שעה ארוכה עד שמגישה לו סבתא פת

צהרים. יטול את ידיו, יברך ברכת המוציא, יאכל בתאבון רב כל מה שמוגש לו, וכשטפות „מים אחרונים" עודן על ידיו, תרות עיניו לכל צד, מבקשות את פני סבתא, וכשנתקל מבטה בעיניו המביעות חדוה ואהבה, תחייך לעומתו וברכת המזון תאמר בנחת: ברכה לאלהים באשר הוא אלהים, לאדם באשר הוא אדם ולסבתא באשר היא הטובה בנשים. אט אט מתרכך קולו, וכשדובבות שפתיו „ה' עז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום", נופלת תרדמה עליו, ראשו מורכן על ידו ושעה קלה ישן לאחר שעות ארוכות של יגיעה ועמל.

בשעות אחר הצהרים כשהחנות ריקה מאדם ושעתו פנויה, עוסק סבא בענייני בית. בחורף חוטב עצים להסקה, מכין את המרתף לקראת האביב והקיץ, בלילות מטליא בגדים לעניי העיר. לאחר חג הפסח, בימות האביב, מתקן את הרעפים על הגג, בסתיו מביא עצים וקש ומסדרם מאחורי הבית במקום הנועד לסוכה, ובקיץ צובע את הקירות בחנות ובדירה. כשהמלאכה אינה טעונה התעמקות והתרכזות, עושה הוא את עבודתו תוך אמירת פרקי תהלים בעל־פה, מכאן ששומעים אנו את נגינות פסוקי התהלים בכל רחבי הבית. ברם, כשעשיית המעשה דורשת תשומת לב מיוחדת, נשמעות מפיו רסוקי מלים והברות ולפעמים סלסולי נגינה חסידית. בשלהי היום כשמתכונן סבא לתפלת מנחה ומעריב מפנה הוא את תשומת לבו לנכדיו ומשתעשע אתם שעה קלה. בגיל וברעדה רוכב אחי הקטן על גבו או שנישא ברוח כשסבא מרימהו מעל לראשו. סבא משמיע קולות גיל משונים, חדורי שמחה וקורת רוח, כאילו אומר הוא לנו: הנה כי כן יבורך גבר.

בערב שבת משתנה האיש שינוי גמור, ביחוד בירחי החורף, כשהיום קצר, והחמה מסתלקת בשעה מוקדמת וההכנות לקבלת שבת רבות הן, מרגישים אנו שהאיש נרגז על נקלה, נוזף בנו תכופות ובכל פעם שומעים ממנו את הקריאה: הנה היא באה השבת (ס'איז שוין באַלד שבת) ויש להזדרז. אך

בשובו מרוחץ למשעי מבית המרחץ, לבוש כתנתו הלבנה, קפוטת המשי הנקיה, וכובע השבת שנראה תמיד כחדש בעינינו, וכשאני מתלווה אליו לתפילה בציבור והוא אוחז בידי הקטנה, מרגיש אני כי ירדה השלווה על נפשו, רוחו טובה עליו, ויודע אנו ברורות כי שוכנת בקרבו ה"נשמה יתרה".

עד שעה מאוחרת במוצאי שבת היה סבא שרוי במצב רוח מרומם. פניו מפיקים חדווה, קומתו זקופה, פאותיו מתולתלות וזקנו סרוק למשעי, יפה לעינים, דיבורו מתון וכל הליכותיו רגועים ושרוי עליהם הוד שבתפארת השבת. זמירות השבת מושרות ברינה, בקול ערב לאוזן, פרט לפזמוני שלוש סעודות, שנימה של תוגה נסוכה עליהם, דומה הוא לאדם הנפרד מאהובתו ובארשת שפתיו שמחה ועצב משמשים בערבוביה. ברם, כשמוסבים אל שולחנו חבריו מחסידי ר' דוד'ל מסקווירה, בין מיושבי העיירה ובין מעוברי אורח השובתים את שבתם בעיירה וסרים לבית סבא לסעודה שלישית, וניגוני רבם בגרונם, נשמע קולו של סבא עולה מחביוני נפשו, ממלא את חלל החדר צלילי שירה עילאית, הנישאים למרום חדורי "אוי" ו"וי" בליווי דפיקות מזלגות וסכינים לקצב השירה. נסגרות עפעפי העינים, הומה הלב, נרגש הגוף, דומה שאין אומר ואין דברים, אלא מנגינה פורצת ממעמקי הנשמה וחותרת לה דרך לכסא הכבוד, כביכול. במוצאי שבת, לאחר ההבדלה, ואמירת "ויתן לך", רוויים הפזמונים בצלילים שבהם היגון והחדווה מתאבקים זה בזה וקשה לדעת מי יכול למי.

כשמלאו לי שמונה שנים, ואני יודע על־פה שני דפים במסכת בבא קמא, התחיל סבא מפציר באמי שאלווה אליו לסקבירה העיר לשבות שבת אחת בחצרו של הרבי. תחילה סירבה אמי אך סוף סוף נענתה לבקשותיו של סבא. הנסיעה ארכה יום שלם. סבא שואל אם משנתי שגורה בפי, כי ברצונו שאיבחן בלימודי, והרי ר' דוד'ל בכבודו ובעצמו יהא הבוחן. במוצאי שבת הוליכני סבא למקום כבודו של הרבי, אני

חוזר אחריו בפיק ברכים. מתוך היסוס אומר סבא שנכדו מבקש להיבחן. שאלני ר׳ דוד׳ל לשם הסוגיא שאני עומד בה וכשהתחלתי מרצה לפניו ועיני מושפלות לרצפה הרגשתי בידו של סבא המחזיק בי שלא איכשל חלילה. שואל הרבי שאלות אחדות ואני משיב כהלכה ועיני מופנות לפני סבא הנוהרים מגיל ואני רואה דמעות בעיניו. ״בני״, אמר הרבי וצבט בלחיי, ״למד תלמד ויגילו בך הוריך״. לאחר מאורע זה קנה לי סבא מפוחית קטנה למתנה ואהבתי אליו התחזקה מאד מאד.

והנה מלאו לי עשר שנים ומורה ללימודי חול קירבני לעולם חדש, חל שינוי כביר ביחסו של סבא לנכדו שאהבו אהבה בלי מצרים. כשראני מעיין בספר לועזי היה מפליט מפיו אמרות שונות המלאות לעג וקלס, כגון ״טרייף־פסול״, ״חכמת יון״, ״גויאשקייט״, וכדומה. מפעם לפעם היה שואל אם שמעתי את לקחו של ר׳ נתן מלמד הגמרא, אם התפללתי תפילת מנחה בציבור, ואם עברתי על פרשת השבוע, שנים מקרא ואחד תרגום. בשאלות אלו שנאמרו בלשון קשה, לא התכוון להרגיז אותי הקטן, אלא את אבי שהביא עלינו את כל הרעה הזאת. אבא, שלאחר עבודה קשה כאוטודידאקט, חזר הביתה ותעודת בגרות בכיסו, ושלמד תורת משפטים באחת הערים שמחוץ לרוסיה, הוא ש״הציץ ונפגע״ ושגזר גזרה שגם בניו ילמדו לימודי חול נוסף ללימודים העבריים. שעות רבות התווכחו סבא ואבא, ובסופו של דבר ידו של אבא על העליונה. חדל סבא להזמינני להלוות אליו בלכתו ל״קידוש״ או לניחום אבלים, פסקו הטיולים בימות הקיץ שנתחבבו על שנינו ושבשעות אלו נהנינו שנינו מסיפורי אגדה שונים, הוא המספר ואני השומע, ונגמרה התחרות ביניינו בשירת ״כבקרת רועה עדרו״, ״יעלה רנוננו מבקר״, וכדומה, שירי תפלות שניגוניהם למדנו מאת ר׳ יעקב ש״ץ ושבשירתם הופעתי אני כמשורר במקהלתו, ואט אט תמו הביקורים בבתי הידידים מבין איכרי הסביבה ומבין תושבי העיירה היהודים.

כשני חודשים לפני פרוץ המלחמה, ואני בן י"ב שנים, עמדתי במיבחן תחרותי בגימנסיה גאפן שבאודיסה ונתקבלתי לכתה ד'. כשבאתי הביתה לבוש מדי גימנזיסט פגשני סבא בפתח הבית, וכשראני בכך הפליט מפיו, „נו, שוין געקומען די גויים אויף חגא" (כבר באו „הגויים" ליומא דפגרא שלהם), ובכל זאת חבקני וכשנכנסנו לחדר והשעה שעת תפלת מנחה, האיץ בי סבא למהר וללכת עמו לבית המדרש. „התזכור את התפלות?" שאל ולא חיכה לתשובה אלא חגר את מותני באבנט וצוה עלי לעבור לפני התיבה. בחזרת הש"ץ שבתפלת העמידה הטעמתי בהטעמה חזנית את הנוסח הנוגה ובהפסקה שבין מנחה למעריב ניגש סבא אלי, הניח ידו על שכמי ולחש, — „גוט, גוט וועסט פאָרט זיין אַ גוטער איד" (יפה, יפה, ובכל זאת תהיה ליהודי טוב).

פרצה המלחמה. בסתיו לא חזרתי לאודיסה ונשארתי בבית. סבא, אף שלא הודה בכך, שמח שמחה רבה שנפסקו הלימודים החילוניים שלי. יחסו אלי השתנה לטובה ושוב נקשרה נפשו בנפשי.

המלחמה נתנה אותותיה בעיירה: מספר הבורחים מהחזיתות גדל והלך. לא היה בית אשר אין בו „ארנבת". רבו החיפושים מטעם השלטונות „וכשנצודו" אחדים גברה התאניה וסערו הרוחות. אט אט נסתתמו מקורות הפרנסה והפרוטה אינה מצויה בבתי בעלי המלאכה והסוחרים הזעירים. סבא ואנשי סיעתו, יעקב ש"ץ, אברהם יהושע השוחט, אייזיק קניבסקי וחנה ריבה הקדרית, — ידיהם מלאות עבודה: להאכיל רעבים, להלביש ערומים, לטפל בחולים ולפדות „ארנבות" שנישבו. וזכורני שבאותם הימים מת ר' יודל מוריינים, אחד העשירים שבעיירה. היה זה יום ה' בשבוע. נמנו וגמרו אנשי החברה קדישא „לגבות" מהיורשים אלף רובל בכסף המדינה ויהא סכום זה מוקדש לצורכי ציבור, ואם לא יינתן להם מבוקשם ישאר הבר־מינן בביתו, רחמנא ליצלן, ולא יובא לקבר ישראל. גדל הריב

בתוך החברה ורב המדון בכל העיירה. אלה טענו „יקוב הדין את ההר", וחלילה להחמיץ את השעה ולא לגבות את „החוב", ואלה סברו שיש לנהוג „לפנים משורת הדין" ולמהר בטהרה ובתפירת התכריכים, כי שומה על היהודים שבעיירה להביא את המת לקבורה לפני קבלת שבת, ויהי מה. היה סבא רץ ומסתובב ממקום למקום: מבית הנגיד לראשי החברה קדישא, מחדרו של הרב דמתא למעונו של האדון מרקוף, הנגיד האדיר, אחד מידידיו של הנפטר. מאוחר באותו ערב נקראה אסיפה. נלויתי לסבא בלכתו בפעם השניה או השלישית „לחטוף" דבר עם היורשים כדי להודיע לקהל בבית המדרש על החלטתם בנידון הכסף. נשאתי את הפנס בידי להאיר לסבא את הדרך. כשנפגש סבא עם האבלים שמעתיו צועק וטוען על הצורך לקיים מה שכתוב „זכי ימוך אחיך והחזקת בו". בטענותיו אלה ציטט מימרות אחרות כגון „מרובים צרכי עמך", „עזב תעזב עמו", וככל שרבו טענותיו כדי להראות על החובה למלא את דרישותיהם של פרנסי הקהלה, גדלה עקשנותם של שומעיו עד כדי כך שלא הוציאו הגה מפיהם. והנה פקעה סבלנותו של סבא, נטל את מקלו העב שעליו נשען בשעת דיבורו, בחזקה הכניסו לכף ידו של הבן הבכור ובקול פקודה אמר: חבטני במקל זה והמיתני, כי איככה אוכל לשוב למקום האסיפה בידים ריקות. געה סבא בבכי, ובידים רועדות נאחז בקצות השלחן שאמד באמצע החדר, כפף קומתו וישב אל הרצפה כאילו מתאבל הוא על החיים במעון המות, ואני מרכין את ראשי, יושב על ידו ומלטף את פניו. כשראוהו היורשים בכך, לקחו דברים ביניהם לבין עצמם, והבכור שמקל סבא בידו, הקימו על רגליו, החזיר לו את המקל ואמר: עשינו כדבריך, ר' משה. לך, במטותא, והודיע להם למהר בהכנות לקבורה. ועוד באותו לילה ליוו אנשי העיירה את הישיש ר' יודל לבית הקברות, וסבא, אחר מארבעה נושאי המיטה, אינו נותן לגדליה, נאמן בית אנטושקה הפריץ ובן אחותו של ר' יודל,

להחליף משמרות, כנהוג בתהלוכת הלוית המת, אלא עמוס „מיטת" הנפטר הולך בטוחות עד פתח האוהל שבבית העלמין.

ועוד אירוע אחר חרות בזכרוני. הדבר קרה באחד מימי הסתיו, כשהבוץ גדול ורוח צפונית קרה נושבת בחללו של עולם. לפתע נשמעו למרחוק קולות צעקה מחרישות אוזנים. לבש סבא את אדרתו ומיהר החוצה ובצעדים מהירים עשה דרכו אל בית המרזח של ר' מוטיל אלטמן, שמשם חדרו הגניחות והצעקות. למרות פקודתו להישאר בבית, רצתי אחריו. כשבאנו לאותו מקום עמדו במעגל יהודים ו„גויים", ובתוך המעגל מתגוללים בבוץ איוואן קאפוסטא, אחד האיכרים האמידים, ושלושת בניו. איוואן, גבה הקומה, חסון בגופו הידוע בסביבה כגבור העשוי לבלי חת, מרביץ מכות בשלושתם, ובועט ברגליו בפניהם הזבים דם. עושה איוואן את מעשהו בזריזות, נופל מפעם לפעם כשאחד הבנים מצליח ללכוד את רגליו לתוך זרועותיו, ולהפילו לארץ. אך אפילו בנופלו מתאמץ האב להניע את כל אברי גופו ומתנפל על בניו כחיה טורפת, נושך באוזנו של אחד, חונק בצווארו של השני ודורס ברגליו את השלישי. הצועקים הם בני ביתו של בעל המרזח, ר' מוטיל, שכל אחד מהם משתדל להשמיע את ה„גוואלד" בקול ענות גבורה. פילס לו סבא דרך בין האנשים החוזים במראה האיום הזה, ניגש למקום התורפה ובקול לא לו צרח: חידלו! הסב איוואן פניו לצידו של סבא והתרה בו: פאני מאשקע, אל תתערב בענין לא שלך. סור מכאן שמא אכה גם בך ראש על פנים. הרים סבא את מקלו וגער באיוואן: איוואן, אוהב הבריות וגומל חסדים לכל אדם, אתה, הנח להם לבניך ותכבוש כעסך! כלום אצטרך אני, אוהבך, להוריד את המקל על ראשך? עצרו היהודים בנשימתם והשלך הס בכל. התקרב איוואן לסבא ועתר לו נשיקה על לחיו. מניה וביה, קמו הבנים על רגליהם, נכנסו מהר לבית המרזח, ובן רגע יצאו ושלושתם נושאים טס שעליו בקבוק י"ש, שני נרות דולקים, ככר לחם ומלח.

נגשו בדחילו ורחימו לאביהם. „סלח־נא באטיושקא (אבא) לבניך החוטאים ויהא אלהים אתך". נדהם איוואן למראה עיניו, הושיט ידו לסבא ולחצו בחום, חבק את בניו. בעל המרזח אוחז בטס שלא יפול לארץ, מוחאים המסובים כף. עברה הרעה. ר' מוטיל מזמינם לבית פנימה ומעניקם משקאות משובחים. כשיצא סבא, שם את ידו על שכמי. „בוא לבית המדרש לתפלת מנחה, ונודה לאלקים על חסדו הרב, כי קטונתי מכל החסדים שגמל לי היום".

באותה שנה בט"ו בשבט מתה סבתא. ביתנו מלא אנשים ונשים, ביניהם אבא (שהריצוהו מגייסין מקום עבודתו בבית חרושת לתחמושת), מתהלך כצל ואינו מוצא לו מקום, וסבא העומד על יד ארון הספרים ועיניו תוהות על כל אשר מסביב, כאילו מחפש מקום אחיזה למבטיו. היה לילה. הירח כאילו הועם זהרו, נוגה השקיף מלמעלה על התהלוכה. עמדו נושאי המיטה על יד בית המדרש, נשא ר' יעקב ש"ץ את קולו בתפלת ההשכבה, חדורת תוגה היתה תפלתו, ועצובים היו לבות האנשים שליוו את הנפטרת למנוחת עולמים. לחש סבא באוזני, „אל בית הקברות לא תלך. היכנס לבית הדוד וחכה שם לבואי". חזרו הנשים והקטנים לבתיהם, והדודה ברכה, אשתו של הדוד משה „הקטן", הכינה לי ספל מים לנטילת ידים, ובהיכנסי החדרה ישבתי בקצה המיטה המוצעה בשבילי וחכיתי לסבא. הדודה שישבה מולי נרדמה, ואילו אני דאגתי לסבא שמבטו המוזר ביעתני והיה לי לחידה. אור העששית דעך. הרגשתי מועקה בלב ופחדתי מפני הצללים שעטו את החדר. והנה נכנס סבא, נגש אלי, כרע על ברכיו בקצה המטה, תפס ראשי בידיו ואמר: בכה, ילדי, בכה, וירווח לך. וחבוקים בכינו חרישית, שלא להעיר מתרדמתם את הנשארים בחיים ושלא ינשא הד בכיינו למקום קבורתה של סבתא.

נקפו ימים. אט אט מתרוקנת החנות מכל סחורה משובחה, ואט מתרוקנים החיים מכל שמחה. סבא לבש קדרות, ניגוניו

נוגים מאוד, אנחותיו רבות וכבדות. השיחות על האסטרטגיה של צבאות הרוסים והגרמנים אינן מעודדות, מנבא הלב עתידות רעות.

כשהגיעו השמועות על רדיפות, חמס והרג, וראשי הקהל מטכסים עצה איך לקדם את פני הרעה, הפך סבא למהיר תנועה, תמו אנחותיו וסר הצל מעל פניו. עיקר מעשהו: פיקוח על בנין מחבואים במרתפים. בעליות הגג, ומאחורי הכירים. ואף שכל אלה שעסקו בזה שמרו על הדבר כעל סוד כמוס, נתנו אמון בסבא ושמחו לקראת עזרתו. בראשונה הכניסו למחבואים כל מיני סחורות מהמינים המשובחים, כלי כסף וזהב, מלבושים יקרים וכדומה, במרוצת הזמן, עם פשיטתם של מחנות החוליגנים ביישובים הקרובים היו מקומות סתר אלה מחבוא לבעליהם. בביתנו בקע סבא חור גדול באחד הקירות המובילים לסימטה ולאחר עבודה ממושכה תיקן בה מחבוא שרחבו כשתים עשרה אמות ואורכו כתשע. הכניסה למחבוא משוחה בסיד וצורתו כצורת הקיר. וכדי שלא ישמע הד מחללו של המחבוא בעת שידפקו עליו השודדים ברוביהם בחפשם דברים הנסתרים מן העין, מלאו את המקום במטלטלים שונים. וכידוע כשהנסתר נעשה לנגלה, היו המחבואים לפח ולמוקש לבעליהם, אולם בדרך כלל עמדו המסתרים האלה במיבחן והיו למצילי נפשות.

בעשרה בתמוז, תרע"ט, יום השוד, השבר והאבדון, כשתפסו את אבא בלכתו לישיבת ועד ההצלה והובילוהו לחצרו של ר' יעקב מרדכי, מקום חניתו של ראש גדוד הפורעים, טיוטיוניוק, יצא גם סבא את הבית, וכשראה את בנו מוקף היידמקים, רץ אל מעון הכומר. שעה קלה לאחר כך עזבו גם אמא ואחי הקטן את החדר ואני עליתי לעלית הגג ומשם עקבתי אחרי האירועים. ראיתי את הזוועה ושמעתי את הנאקות של המפרפרים בזרועות המות. על מעשי סבא שמעתי מפי ר' אייזיק, למחרת היום הנורא. כאשר שמע סבא שראש הגדוד דורש „קונטריבוציה" של כסף ומבטיח להם תמורת

כסף לשחרר את השבויים וביניהם בנו, רץ ברגלים קלות לבתי הנדיבים, וכשלא מצאם במעוניהם חדר לתוך המחבואים להשיגם, ואם פקד מקומם, מיהר לחצרות האיכרים ידידיהם ותוך שעה וחצי היה תרמילו מלא שטרות כסף. על נקלה הגיע לדירתו של הכומר ומסר את התרמיל לידיו. ביניתים נלוו אליו בעלי בתים אחדים שלא ידעו חת והתחילו מוסיפים שקי קמח, מגפים, שמיכות וכדומה לפי פקודתו של טיוטיוניוק. גם את אלה הפקידו בחדרו של הכומר. וכשהסיעה עגלת סגנו של הכומר את הקונטריבוציה וסבא הולך ברגל בעקבות הסוסים, היו השבויים עומדים בשורה, מוקפים חיילים, וכולם מחכים לצו המפקד. ניתן הצו להרוג. לפנות ערב ראיתי את סבא עומד למראשותיו של גופת בנו המכוסה סדין לבן שעליו נראו כתמי דם. פני סבא חיוורים, מבטו האילם מופנה אל ארון הקודש וידיו תקועות באבנט החגור למתניו. כך עמד שעה ארוכה עד שהוציאו את המת מן המקום הקדוש.

אחותנו שהובהלה מאומאן לאחר יום הקבורה, חלתה במחלת הטיפוס. התהפכה על משכבה וחום גופה גבוה. טיפל בה סבא ולא הרשה לאחר לגעת בה. כשבוע ימים עבר והעיירה שקטה, תושביה נתונים באבל כבד. והנה נפוצה השמועה שמתקרבים פרשים לתחומי העיירה. פקד סבא להביא לו סדינים ומי־קרח. עטף את גופה בסדינים רטובים אלה והכניס את החולה לתוך המחבוא, והוא עצמו ועומד על יד הקיר, עיניו תוהות, מחכה לצרה שתבוא, כאילו מוכן הוא לתגר מלחמה עם הרוצחים. נכנסו שלשה מהם. היכן הן הנשים? — שאלו. וסבא עונה שאין נשים בבית. נגש אחד, סטר סטירה גסה על לחי סבא, הוציא חרבו מנרתיקה וצרח: יהודי ארור, אם לא תראה את המקום בו החבאת אותן, אכרות את אוזנך. וסבא בשלו: אין נשים ואין מחבוא. הוציא החיל השני את אולרו וגזר את תנוך אוזן סבא. בעט בו הרוצח השלישי והפילו לרצפה. כשיצאו, מיהרה אמא לחבוש את הפצע. עמד

סבא על רגליו, ניגש לשלחן והוציא ממגירה בקבוק יי"ש, רמז בעיניו לסגור את הדלת החיצונית המופנה לכיכר השוק, והוא עצמו פותח את פתח המחבוא, בזהירות רבה מוציא את החולה עוטפה בשמיכה, מעמיסה על שכמו וגוזר עלינו שלא להלוות אליו ויוצא את החדר. כשחזר הודיע לנו שאחותנו נמצאת בבית אנטון הישיש ושחומה ירד.

לא עברו ימים רבים ואני בן ט"ז שנים, מתכונן לדרך. פני לגבול בסרביה. אמא תופרת חזיה עשויה בד שלתוך כיס נסתר תכניס שטרות כסף אחדים, וסבא עושה מלאכתו בעקב הנעל הימנית שבה הוסתרו שתי מטבעות זהב. באשמורת הבוקר, כשהתקרבה העגלה לביתנו ואני מוכן לנסיעה ניגש אלי סבא ובידיו "ארבע כנפות", שאת ציציותיו בדק בלילה שעבר ותיק תפילין שעל כשרותן העד ידידו הסופר סת"ם. פשטתי את מעילי וסבא הלביש על כתונתי טלית הקטן. תיק התפילין הכניס לתוך השק שבו ארוזים דברי אוכל שונים,זוג לבנים וכדומה. צעד אתי למזוזה, קם על בהונות רגליו ונשקה במו פיו, חיכה עד שאצבעותי שלי נגעו במזוזה ונשקוה, "תיפרד ממשפחתך" — אמר בלחש, ואחר ברכת הפרידה מאמי, אחותי ואחי, יצא אתי החוצה. עמדו סביב העגלה עשרות אנשים, נשים וילדים, וסבא מתקרב אתי לעגלה, מחבקני בעוז, נושק על מצחי ובקול רווי צער מצהיר: "ראה בני, כי למחיה נשלחך למרחקים. וראה שתזכור את כור מחצבתך. מי יודע אם אראך שוב, אבל עד יומי האחרון אהיה אתך באשר תלך". זזה העגלה. ואני העלם שנתייתם לבי בוכה במסתרים. האוסיף לראות את פני סבא?

לא זכיתי לכך.

כי דורש דמים אותם יזכור

אמנם איומה היא פרשת ענותנו בימי המלחמה הזאת. אנוש פצענו ועודנו שותת דם. אך בעוד אנו מתאבלים על קדושי פולין וליטה, ומבכים את מתי הונגאריה וצרפת, אל נסיר מלבנו גם את זכר קרבנות אוקראינה שמלפני יובל שנים.

מלאו הקיץ חמישים שנה לימי הבלהות והזעם של אוקראינה ורוסיה הלבנה, ויורשה נא לי להציב כאן ציון לנשמות ההרוגים בעיר מולדתי (וביניהם אבי המנוח) ברשימה קצרה זו, אשר תעלה מתהום הנשיה איזו זכרונות מיום הפרעות, י׳ תמוז, תרע״ט.

יום קיץ לוהט היה אז. כשנפוצה השמועה בבוקר, כי גדודי טיוטיוניוק מתקרבים לעיירה, נתרוקן במהרה הרחוב מחבורות האנשים אשר עמדו כנופיות כנופיות ודנו על התגרות התכופות שבין הצבא האדום וחיילות פיטליורה. כהרף עין כלתה רגל מן השוק, נבעלו החנויות והתושבים סגרו עליהם הדלתות והבריחים ונכנסו לחדרי חדרים. אימת מות ירדה על העיירה. בכל השלך הס, ובכל שלטה האימה. דממה כבדה, כלפני סער גדול, פשטה בכל רחבי העיירה. אנו הילדים צווינו

להסתתר בעלית הגג. על האם והסב היה להשאר בתוך הבית הנעול, והאב החליט ללכת לבית הקהילה לטכס עצה עם יתר חבריו בועד כדת מה לעשות ובמה לקדם את פני הרעה.

קרני השמש חדרו דרך חרכי הגג לתוך העליה הצרה והמחנקת והשתעשעו על גבי המזרונים הישנים וחבילות הסחבות, אשר עליהם ישבנו. והנה פלחה יריה את האויר. אחריה נשמעו פעמי סוסים דוהרים וקולות חיילים. ושוב יריות. אחת אחרי השניה. ולאזנינו נישאות קולות צעקה ובכי, נפץ חלונות ושבר דלתות. הבינונו כי החלו הפרעות...

לעת הצהרים עלתה אלינו האם. ידענו בחוש, כי קרנו אסון. היא חבקתנו ברוך, ודמעות עיניה שנזלו על פנינו סיפרו לנו על שברנו כי רב. צמרמורת עברה בכל אברינו, לא העזנו לשאול דבר. חרדנו לקראת הבלתי נודע. מבלי הוציא הגה מפיה, רמזה לנו כי יש לרדת. שפתיה דובבו חרישית: „יש להציל, בזכות התינוקות, אולי ירחם"... ספקה בכפיה ושלחה אלינו מבט מלא רחמים אין קץ... והנה נטלה האם ידו של אחי הקטן ושניהם עזבו את הבית... אחרי שעברה מבוכתי, פתחתי את הדלת המוליכה לרחוב, אך לא ראיתים יותר. שניהם כאילו נעלמו. מול הבית עמדו סוסים אחדים ועל ידם, סרוחים על קרשי המדרכה, שכבו חיילים סבואים וידיהם טעונות צמידים, נזמים, טבעות ושרשרות, תכשיטי זהב וכסף שונים. באמצע הרחוב הוביל חייל אחד את שכננו, ועם כל צעד ושעל הוריד על ראשו ועל גבו את השוט שבידו. היהודי לא שווע לעזרה. נכשל, נפל וקם. התאמץ לגרור את רגליו כשידיו מורמות כלפי שמים כמבקשות רחמים... בינתים נישא מהרחוב השני קול זוועה של אשה הקורע את הלב. לא ידעתי לאן לפנות. רצתי לקראת הקול. בקרן הרחוב ראיתי את שתי האחיות פ. שמלותיהן קרועות, שערות ראשן פרוע, רצות הנה והנה כמחפשות מה־שהוא, או מי־שהוא... למראה פניהן נבהלתי, ובכל כוחי רצתי דרך הסימטה לביתי.

בחדר האוכל מצאתי את הסב. קפוטתו מעוכה, עיניו תועות, והוא מהלך אנה ואנה כמוכה בלהות. והנה קלטו אזני: „כי דורש דמים אותם יזכור, לא ישכח צעקת ענווים"...

פרצתי בבכי. נזכרתי ביום השבת שעבר ואנו בבית־הכנסת. האב עומד על הבימה ונואם. על הרוגי פרוסקורוב נשא קינה. קולו רעד. דמעות שמו מחנק לגרונו. ובסיימו את דבריו קרא את תפילת אב הרחמים וסיים ב„דורש דמים אותם יזכור". שלחתי מבט שואל נוכח סבי וידעתי כי בנו, הוא אבי, מפרפר בין החיים והמות...

והנה התקרבה עגלה אל הבית. האם ירדה והאיצה בנו לעלות. בעגלה ישבו הכומר של בית המסגד, ועל ידו אחי הקטן בחברתם של שלושה ילדים קטנים אחרים.

אנו מיהרנו אל מחוץ לעיר. הכומר השתדל להרגיענו בדברי נחמה רכים. כשעמדה העגלה ליד בית העלמין הנוצרי ראינו בצדי הדרך מול שער הכניסה חבורה של כפריות. אחדות מהן בוכות מרה. על יד הגדר היו מוטלים על הארץ ששה חללים יהודים. כולם ערומים, מרוסקי אברים וקשה להכירם. הכומר כרע והשתחווה, עשה את סימן הצלב, אמר מה־שהוא בלחש כעין תפילה חרישית קצרה, וציווה למנהיג לנסוע למקום אחר.

מה שאירע אחר כך בל אדע. קשה לי לזכור אם התעלפתי בתוך העגלה, או שהורידוני באמצע הרחוב בדרך חזרה לעיירה. אחת אזכורה — כי כשנחה עלי דעתי, נמצאתי שוב בביתנו ועל ידי שכנתנו הזקנה. היא לטפתני בידיה הגרומות, וסיפרה לי על הכומר ומשאו שנשא בפני ראשי הגדוד. הוא הזהירם בשם האלהים והמשיח לא לשפוך דם נקי. לבי התכווץ בקרבי. ידעתי כי חסר ישע וחדל אונים הנני. הרגשתי בפעם הראשונה בחיי את הכאב הנורא הבא מתוך ההכרה, כי חיי היהודי הפקר הם.

פתאום נשמעו מהבית הסמוך קולות נגינה ושירה. אזני הבחינו בקולו של הדוד. הוא שר וקולו צרוד. ולחידה היה לי הדבר: איך זה ישיר הדוד לעת כזאת? והנה נפסקה השירה ובמקומה נשמעו גניחות, אנחות ובכי. רצתי אל החלון שדרכו אפשר לראות מה שנעשה בבית הדוד. קפאו דמי... לא האמנתי למרא העיני. הדוד והדודה ובתם הבכירה — רקדו. חייל היידאמאקי אחד הכם פעם בשוט ופעם ברובה. שלשתם אחוזים ודבוקים איש לרעהו. זקנו הלבן של הדוד מגועל בדם. הבת הבכירה חולצתה פרומה, שערה פרוע ופניה שרוטים, פצועים ושותתים דם. כנראה, כי צעקה גדולה פרצה מגרוני, כי הרגשתי בדחיפתה החזקה של שכנתנו הזקנה ובכף ידה שהכבידה עלי פי: „דום", צוותה. „הזהר פן יאונה גם לך". נמשכתי אחריה אל החדר הסמוך ובנפש הוגה נכאים נפלתי על הרצפה והחילותי לבכות...

לעת ערב באו שני אנשים והוליכוני לבית הכנסת. קהל רב מילא את הפרוזדור. שמעתי כי הפארטיזאנים עזבו את העיירה וכי מתנדבים אחדים הלכו לשדה ההריגה להביא משם את הקדושים. והנה נגש אלי אייזיק ק. והכניסני לתוך ההיכל. עיניו דמעו, ידיו חבקו את גבי. „איך הורמה היד לשים קץ לחיי החף מפשע? איך לא כחשה הזרוע אשר פשטה במאכלת?" — טען בבכי, כשהוליכני אליו — אל השחוט...

בפנים הבית ראיתי על הרצפה, מהצד המערבי של הבימה ומול דלת הכניסה, מוטל גוף מכוסה סדין לבן. למראשותיו גרות דולקים. אייזיק ק. לחץ את ידי ביתר שאת ובקול רועד ובקטעי לשון הסביר לי: „אותו הקדוש הכנסנו להיכל פנימה — ראש הקהל — הקריב את חייו... אבדה שאינה חוזרת — אוי לנו ביום הזה — ויושב בשמים שותק"... הבינותי כי כלתה אלינו הרעה וכי יתום הנני. בברכים כושלות קרבתי אל המת. הסב הזקן עומד לרגליו ועיניו מביטות נכחו לתוך חלל האויר כמחפשות פתרון לחידת חייו

הוא ולחידת מות בנו יחידו. ואייזיק מתהלך אנה ואנה, סופק בכפיו ונושא בכי ומספד. הצעקות מן הפרוזדור מגיעות לאזני. הבכי הולך הלוך וגדול. הקהל בא אל האולם להפרד פרידה נצחית מן הקדוש...

התחילה הלווית המתים. שלושים וחמשה נאספו לתוך עגלה אחת. סביבה עמדו צעירים אחדים כשומרי כבוד. הצו ניתן ללכת לשדה הקברות. התנועה רבה. הבכי גבר. נשים רבות נאחזו בגלגלי העגלה כאילו חפצו לעצור בעדה מנסוע. מבית הכנסת הוציאו אותו מונח על גבי קרש. נושאי המיטה הרימוהו על גבם. אייזיק ק. צעד לפניהם ושפתיו ממללות תפילה. צללי הערב ירדו על העיירה. התחילו אנשים מתלחשים, כי הנה בא הליל והסכנה אורבת במסתרים. התפזר הקהל.

בבית העלמין היו הידים מלאות עבודה. אלה אספו את האברים המרוסקים והשתדלו להתאימם לגופות החללים, ואלה, בקש שבידיהם, צברו שיירי בגדים וכתנות מלוכלכות דם, ותמצית מעים ומוחות... האבות והבנים חפרו את קבר האחים הגדול. לאור הירח נמשכה העבודה עד חצות. מפעם לפעם נשמעו קולות יריה בודדים שהפריעו את דממת הליל והחרידו כל לב והעיבו את הנשמות בדאגות לשלום בני הבית שנשארו בחיים... לפני גמר ה"מלאכה" הביאו שתי בנות אכרים ככרות לחם ומים. החלשים סעדו את לבם על יד הקבר הפתוח, כי אָזל הכוח והעבודה עדיין מרובה. כשנכרה הקבר הטילו לתוכו שלושים וששה קרשים.

א ו ת ו הביאו מתוך האוהל. הניחוהו ראשונה לצד המזרח של הקבר... את הגוף השלושים וששה הורידו בקושי גדול. הגוף היה מחולק לשלושה. ואין איש שיבכה. התאבן הלב. נסתם הגולל. נאמר ה"קדיש". אחי ואנכי אוחזים בשרוולי קפוטתו של הסב, נשענים לגופו ודבקים בו. אמרנו יחד אתו את ה"קדיש" הראשון. צללי תוגה מלאו את חלל השדה. אחד־

אחד התפזרנו. איש איש בלוית אסונו ויגונו, כל אחד שקוע במצוקת נפשו וכאבו.

כשלושה חדשים אחרי אותו היום הנורא, לפני עזבי את העיירה, הלכתי "להפרד" מקבר האחים. מצבת קרשים גדולה עמדה במקום ההוא ועליה הכתובת הזאת:

"לזכר עולם. קבר האחים של ל"ו הקדושים.

כי דורש דמים אותם יזכור, לא ישכח צעקת ענוים".

היזכור? הידרוש?...